

**МІНІСТЕРСТВО ОСВІТИ І НАУКИ УКРАЇНИ
КРИВОРІЗЬКИЙ ДЕРЖАВНИЙ ПЕДАГОГІЧНИЙ УНІВЕРСИТЕТ**

**Факультет географії, туризму та історії
Кафедра історії**

“Допущено до захисту”

Завідувач кафедри

_____ Печеніна Н.А.

Реєстраційний № _____

“ ___ ” _____ 20__ р.

“ ___ ” _____ 20__ р.

**“КОЗАЦЬКЕ МИНУЛЕ” У СТАНОВЛЕННІ УКРАЇНСЬКОЇ
ІДЕНТИЧНОСТІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ**

Кваліфікаційна робота студентки
групи ІГ-м-17
ступінь вищої освіти магістр
спеціальності 014.03 Середня освіта
(Історія)
Погрібняк Зорини Володимирівни
Керівник: к.і.н., доцент Печеніна Н.А.

Оцінка:

Національна шкала _____

Шкала ECTS _____ Кількість балів _____

Голова ЕК _____

Члени ЕК _____

_____

_____

ЗАПЕВНЕННЯ

Я, Погрібняк Зорина Володимирівна, розумію і підтримую політику Криворізького державного педагогічного університету з академічної доброчесності. Запевняю, що ця кваліфікаційна робота виконана самостійно, не містить академічного плагіату, фабрикації, фальсифікації. Я не надавала і не одержувала недозволену допомогу під час підготовки цієї роботи. Використання ідей, результатів і текстів інших авторів мають покликання на відповідне джерело.

Із чинним Положенням про запобігання та виявлення академічного плагіату в роботах здобувачів вищої освіти Криворізького державного педагогічного університету ознайомена. Чітко усвідомлюю, що в разі виявлення у кваліфікаційній роботі порушення академічної доброчесності робота не допускається до захисту або оцінюється незадовільно.

Зорина Погрібняк

ЗМІСТ

ВСТУП.....	4
РОЗДІЛ 1. ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДЖЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ	
1.1. Стан наукової розробки проблеми дослідження.....	8
1.2. Джерельна база дослідження.....	17
1.3. Методологічна основа роботи.....	23
Висновки до 1 розділу.....	27
РОЗДІЛ 2. ВПЛИВ “КОЗАЦЬКОГО МИНУЛОГО” НА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ ХІХ – ПОЧАТКУ ХХ СТОЛІТТЯ	
2.1. “Козацький міф”: сутність поняття та вплив на становлення української ідентичності.....	28
2.2. “Козацька минувшина” та її відображення в історичних працях ХІХ – початку ХХ ст.....	35
2.3. “Козацьке минуле” у художній літературі.....	53
2.4. Вплив “козацького минулого” на образотворче та музичне мистецтво.....	72
2.5. Ідеї “козацького минулого” у суспільно-політичному житті.....	80
Висновки до 2 розділу.....	88
ВИСНОВКИ.....	89
СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ.....	92
ДОДАТКИ.....	98

ВСТУП

Актуальність теми дослідження. Ідентичність країни є вирішальною основою її цивілізаційного образу, її соціокультурного статусу, її зовнішньої та внутрішньої політики. Як слушно стверджує О. Сергєєва, основа буття тої чи іншої цивілізаційної системи є її самоідентичність через те, що принцип самоідентифікації має характер діахронічного методу соціокультурного відтворення, тобто як культурно вироблена традиція, соціальна і ментальна постійність визначає результат відтворення людьми базових цінностей і стійких навичок [54] .

З глобалізаційними процесами як вирішальними перебігами у розвитку сучасної цивілізації гостро постало питання національної ідентичності.

Для України серйозність питання національної ідентичності залежить від поліетнічності її населення. З огляду на те, що за даними Всеукраїнського перепису населення України складають представники більш ніж 130 національностей і народностей, і кожен із них вбачає своєю батьківщиною ту чи іншу частину нашої країни, стає зрозумілим, що українське суспільство є полікультурним, має складні структури ідентичності та не завжди послуговується спільними національними принципами.

Більшу частину населення складають українці, решту – росіяни та інші національні меншини. Вони тривалий час проживали разом в українському регіоні, що, з одного боку, сприяло формуванню національної толерантності, а з іншого – спричинило неоднорідність регіональної культури та історії, що найбільше виявилось в українському регіоні у формі релігійних, геополітичних і етнокультурних проявах.

Українське козацтво – феноменальне явище світової історії, яке не має аналогів у інших народів. У минулому Україну називали “козацька земля”, “козацька нація”. Багато вчених, державних і політичних діячів

інших країн сприймали козацтво як дивовижний винахід українського національного генія. Упродовж століть козаки були наймогутнішою військово-оборонною і духовною силою, яка звичайно боролася із загарбницькою політикою сусідніх держав, їхніми доктринами, внаслідок чого з'являються праці дослідників періоду ХІХ – ХХ ст.

Актуальність роботи полягає в тому, що сьогодні постає важливість оборони української ідентичності в умовах широкомасштабної війни з країною-агресором, тому як ніколи український народ повинен знати свою історію, звідки йде коріння його нації. У зв'язку з цим вивчення даної теми є нагальним, тому в рамках дослідження теми: “Козацьке минуле” у становленні української ідентичності ХІХ – початку ХХ століття”, розглянемо вплив Козаччини на цей процес та її міфологізації у декількох сферах (наукова література; художня література; музичне та образотворче мистецтво; суспільно-політичне життя).

Мета роботи полягає у комплексному дослідженні впливу “козацького минулого” на становлення української ідентичності ХІХ – початку ХХ століття.

Завдання роботи випливає з її мети і передбачає:

- проаналізувати ступінь наукової розробки проблеми в історіографії;
- виявити, систематизувати та класифікувати джерельну базу;
- обґрунтувати теоретико-методологічну базу дослідження;
- охарактеризувати сфери впливу “козацького минулого”;
- визначити особливості теми “козацтво” в працях ХІХ – початок ХХ століття.

Об'єкт дослідження – українська ідентичність ХІХ – початку ХХ ст.

Предмет дослідження – вплив “козацького минулого” на становлення української ідентичності ХІХ – початку ХХ століття.

Хронологічні межі дослідження охоплюють період ХІХ – початок ХХ століття. Нижньою межею для даного дослідження визначено 1798 р. –

вихід поеми “Енеїда” Івана Котляревського, яка була написана в часи становлення європейського романтизму та націоналізму. Поема розгортається на основі ностальгії частини української еліти за Козаччиною, яка була ліквідована Росією в 1775-1786 роках. “Енеїда” – найперша велика за обсягом пам’ятка українського письменства, написана розмовною українською мовою. Ця праця поклала початок розвитку сучасної української літератури. Формально верхня хронологічна грань позначена 1911 рік – датою заснування П. Франком, Іваном Чмирою, О. Тисовським організацію українських скаутів “Пласт”.

Географічні межі дослідження охоплюють всю територію сучасної України.

У дослідженні використано такі **методи наукового дослідження**: загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція і дедукція, конкретизація і логічність, описання і вимір, пояснення і узагальнення), спеціально-історичні (біографічний, джерелознавство, герменевтичний аналіз, історіографічний метод) та конкретно-історичні (історичне порівняння, історико-типологічний метод). Серед основних принципи історизму, об’єктивності, науковості, доступності, всебічності.

Наукова новизна результатів кваліфікаційної роботи полягає у наступному:

- комплексно узагальнено тематику праць митців ХІХ – початку ХХ ст.;
- досліджено тематику “козацтва” в працях ХІХ – початку ХХ ст.

Практичне значення отриманих результатів: матеріали дослідження можуть бути використані при написанні спеціальних та узагальнюючих праць з історії України, підготовці спецкурсів з історії, до семінарів здобувачами вищої освіти, уроків з всесвітньої історії та історії України молодими вчителям, у виховному процесі в школі, тематичних музейних експозицій.

Структура роботи. Кваліфікаційна робота складається зі вступу, двох розділів, що складаються з восьми підрозділів, висновків до кожного розділу та загальних висновків, списку використаних джерел, літератури та додатків. Загальний обсяг кваліфікаційної роботи складає 108 сторінок, з яких 91 сторінок - основний текст.

РОЗДІЛ 1

ІСТОРИОГРАФІЧНІ, ДжЕРЕЛОЗНАВЧІ ТА МЕТОДОЛОГІЧНІ ЗАСАДИ ДОСЛІДЖЕННЯ

1.1. Стан наукової розробки проблеми дослідження

Традиція вивчення та історіографічного осмислення явища українського козацтва бере свій початок чи не одночасно з виникненням самих козаків. Д. В. Шаталов у своїй дисертації слушно зауважив, що до сьогодні розвиток козакознавства відбувається значною мірою у руслі подієвої історії, сюжети з відбиття козацького буття в суспільній думці займають у дослідників цього напрямку маргінальне положення [61]. Натомість, для робіт, які можуть бути віднесені до напрямку інтелектуальної історії, мисленнєві процеси минулого є головним предметом уваги. Тож, виходячи із слів Д. Шаталова, головним завданням є з'ясування, яким чином і які конкретно сюжети історії козацтва знайшли місце при вивченні інтелектуальних процесів минулого, та визначити, якою мірою дослідники козацької минувшини зупинялися на сюжетах презентації козацтва та його впливу на формування української ідентичності ХІХ – початку ХХ століття [61].

Істориком, який зробив величезний внесок в розвиток історії України та світової історію є Микола Костомаров. Його “Книга буття українського народу або Закон Божий”, написана наприкінці 1845 – на початку 1846 років, формулює політичні завдання українського народу звільнитись від іноземного панування, а зокрема, від влади російського царя. Підносяться ідеї народоправства, ідеї відродження України, а також піднесення національної свідомості. У праці автор проголошує, що саме Україна, маючи славетну історію, величних козаків та велику кількість відомих на весь світ постатей, має стати незалежною республікою у союзі Слов'янських народів [32].

Одним із найвідоміших українських істориків є Михайло Грушевський з роботою “Історія України-Руси”. Михайло Грушевський – видатна постать України, історик, організатор української науки, літературознавець, соціолог, публіцист, письменник, політичний, громадський і державний діяч [16]. Дійсний член Історичного товариства Нестора-літописця (1890), дійсний член Наукового товариства імені Шевченка (1893). Усьому світу було представлено багаточисельну кількість праць автора, які і зараз є великим внеском до історичної науки України. Його працями користуються різні галузі історичної науки. М. Грушевський не лише відтворив конкретні явища історичної думки, але й спромігся відповісти на низку теоретико-методологічних питань історіографії. За хронологічним охопленням та за тематикою, праці дослідника постають унікальним явищем вітчизняної історіографії кінця XIX – першої третини XX ст.. Історико-порівняльний метод у працях М. Грушевського поєднує використання різноманітних прийомів для порівняння сутності різнорідних історіографічних явищ. Найбільш поширеними є історико-типологічне порівняння, що пояснює подібність або відмінність у походженні історіографічних об’єктів. Його застосування у сполученні із історико-генетичним методом дозволяє пояснити подібність об’єктів їхньою спорідненістю за походженням та фіксувати взаємовпливи різних історіографічних явищ.

Наступним видатним дослідником історії козацтва є Дмитро Іванович Яворницький. Його монографія “Історія запорозьких козаків” [66] складається із трьох томів. Д. І. Яворницький – відомий історик, який шістнадцять років поклав на вивчення побуту, воєнного мистецтва та життя козаків. У передмові до другого видання першого тому вчений написав: “в основание настоящего труда легло шестнадцатилетнее изучение жизни и военных деяний запорожских козаков, прославивших себя бессмертными подвигами в борьбе за веру, народность и отечество” [66]. До часу видання

саме згаданої праці Дмитро Іванович написав інші праці з історії запорізького козацтва, які називають справжньою енциклопедією запорізького козацтва, де досліджено його виникнення, побут, військові дії та звичаї. Джерельна база праці надзвичайно широка. Д. Яворницький використовував не тільки архівні документи, а й дані топографії, народний фольклор, документальні збірки, щоденники, дані археології. Автор був закоханий у предмет свого дослідження і це, безумовно, видно у всіх його працях.

Спроба синтезувати сучасні уявлення щодо впливу козацьких сюжетів на українську суспільну думку та суспільну свідомість робиться у дослідженнях, присвячених так званому “козацькому міфу”. Ця тема є доволі популярною в першу чергу в зарубіжній історіографії. Характерно, що саме поняття “козацького міфу” дослідниками чітко не дефініціюється, втім, під ним розуміються уявлення про славу козацьку минувшину і козацтво як уособлення чеснот українців, як основу українського націотворчого міфу [61].

У статті канадського історика О. Геруса оглядово подано схему вжитку “козацького міфу” в справі українського національного відродження, яку можна вважати вже традиційною [11, с. 22-39]. За нею, прояв козацької ідеї почався з “Енеїди” І. П. Котляревського, яка і стала стартом відродження. Наступною віхою були антикварні розшуки з історії Гетьманщини нащадків старшини, увінчані написанням “Истории Русов”. Далі провідна роль у процесі відродження перейшла до інтелігенції і проявилася в діяльності Кирило-Мефодіївського братства і, найбільш яскраво, в творчості Т. Г. Шевченка. Автор вважає, що прозапорозька та антистаршинська позиція української інтелігенції дали початок народницькому напрямку в історіографії, а критичне сприйняття Запоріжжя П. О. Кулішем було радше винятком.

Доцільним є звернути увагу й на здобутки “козакознавчих” досліджень сучасних науковців. Так, у книзі доктора філософських наук, професора, першого проректора Національного університету “Острозька академія” П. Карлюка “Козацька міфологія України: творці та епігони” (видана у 2016 р.) розглянуто феномен українського козацтва, таємниці його генези, досліджено, як формувалися міфічні уявлення про козаків, починаючи з кінця XVI століття. Автор торкається тем козацької міфології часів Гетьманщини, показує, як “козацька ідея” інтерпретувалася в різних національних проектах XIX століття (російському, польському й українському), яких вона зазнала модифікацій у столітті XX [27].

Особлива роль у розвитку “козацького міфу” відводиться дослідниками “Истории Русов”, значну увагу якій приділив гарвардський історик С. Плохій в монографії, присвяченій пошуку автора цього трактату. Втім, важко погодитися з його твердженнями, що “История Русов” стала “одним з найвпливовіших, а з погляду Російської імперії, мабуть, найбільш деструктивним текстом модерної епохи” та з оцінкою її як ключового тексту в процесі перетворення козацтва з живого досвіду на історичний та національний міф [48, с. 18–19]. Однак, цінність даної монографії полягає в узагальненні історіографічної традиції вивчення “Истории Русов” та її впливу на сучасників в якості історичного твору. Також автор досліджує історію українського козацтва з початку XVI ст. до початку XIX ст., шукаючи зв’язок між історією, міфом та націєтворенням [48, с. 21]. Бачимо, що сучасні дослідники виокремлюють тематику козацького міфу, заглиблюються в пояснення цього феномену, інтерпретують його сучасне розуміння, з’ясовують його причетність та значення для українського націєтворення, української ідентичності.

Дана проблема викликала велике зацікавлення у сучасних вітчизняних дослідників і як наслідок знайшла своє відображення у цілій низці робіт.

Серед сучасників, які активно цікавилися історією українського козацтва є Віталій Щербак та його праця “Українське козацтво: формування соціального стану” [64]. Автором детально аналізуються правові, економічні та духовні основи становлення козацької верстви. Конкретизовано етнічний склад та чисельність козацтва напередодні Національно-визвольної війни, висвітлено процес долучення його світоглядних засад до генези національної свідомості українців.

Помітний внесок зробила праця “Як козаки Україну боронили” Ю.А. Мицика та С. М. Плохія [42]. Книжка містить захоплюючу науково-популярну розповідь про виникнення українського козацтва, його розквіт і занепад. Характеризуються звичаї козацтва, його військове мистецтво, релігійне життя, побут, устрій і функції Запорозької Січі, боротьба з зовнішніми ворогами, внесок козацтва в культуру українського народу. Також висвітлюється вплив традицій козацтва на ментальність і суспільно-політичне життя сучасних українців.

Серед зарубіжної історіографії проблеми козаччини вагомий внесок зробив Орест Субтельний та його монографія “Україна: історія” [45]. Орест Субтельний – канадський історик, українець за походженням. У 1988 році була видана книга “Ukraine: A History”, яка була визнана однією з найвпливовіших книг, які були опубліковані університетом Торонто за 100 років його існування. У розділі “Козацька ера” автор досліджує та аналізує усі періоди козаччини від початку формування до російської експансії Гетьманщини, а також економіку, соціальні зміни та культурне життя. Дуже великий вплив книга справила на теренах України. Вона висвітлювала ті моменти, які радянські історики намагалися приховати, тому призвела до великого ажіотажу. Книга спрямувала людей до національного відродження, та актуалізувала ідею незалежності України. Книга Ореста Субтельного визнана на Заході найкращим популярним викладом історії України англійською мовою. Вона викликає інтерес передусім

нетрадиційним викладом думок автора, нетрадиційною концепцією української історії. Головна ідея книги – ідея національного відродження України.

Одним із зарубіжних авторів, у якого можна почерпнути відомості про Україну, є Пол Роберт Магочій. Американсько-канадський історик угорсько-українського походження відомий в Україні насамперед видатною працею “Україна: історія її земель та народів” [38]. Сам автор позиціонує її як першу історію держави Україна. Примітною рисою праці є репрезентація багатьох поглядів і різноманітності уявлень щодо різних подій. Книжка відомого вченого Пола Роберта Магочія, котрий позиціонує себе як американець карпато-русинського походження, становить помітний інтерес, оскільки пропонує самобутню версію прочитання й представлення історії України.

Зрештою, текст Магочія витворює не стільки просторово-територіальний, скільки мультикультурний та поліетнічний образ, точніше низку сполучених між собою образів історії України. Популярна, проте зіперта на міцному академічному ґрунті синтеза. У книзі присутні динамічно викладений огляд історії України від античності аж до “постпомаранчевого” сьогодення, але й дослівно зобразити цю історію за допомоги детальних мап на початку кожного із 46 розділів і численних ілюстрацій, що створюють вельми цілісний, хоч і неабияк стереоскопічний, образ розмаїтої та багатокультурної цивілізації. Цей досвід культурознавчої репрезентації територіальної історії досить цікавий для українських дослідників у світлі сучасних наукових дискусій. Водночас зазначена книга дозволяє не тільки скласти певні уявлення про те, як сприймається українська минувшина у західному світі, а й замислитися щодо сучасних способів її представлення англomовній читацькій аудиторії.

Окремий предмет досліджень становить образ українського козацтва в художній літературі. Досліджуючи вплив козацького минулого у сфері

художньої літератури, слід виокремити “Історія української літератури. ХІХ століття” книга перша та друга, які мають завдання системного висвітлення розвитку нової літератури від часу її становлення (кінець ХVІІІ – початок ХІХ ст.) до початку ХХ ст., коли була створена літературна класика такими її фундаторами, як І. Котляревський, Г. Квітка-Основ’яненко, Т. Шевченко, П. Куліш, М. Костомаров, І. Нечуй-Левицький, Панас Мирний, М. Старицький, І. Франко та ін. [25]. Наприкінці ХІХ ст., з одного боку, завершується столітній період розвитку нової української літератури, а з іншого – з’являються нові її якісні риси, що набувають розвитку пізніше – у ХХ ст. Таким чином, доба ХІХ ст. являє собою цілісний комплекс традицій і новаторства в літературному процесі, об’єднаний єдністю ідейно-естетичних закономірностей.

В умовах ліквідації ідеологічного диктату, прямих і непрямих заборон дослідження творчості ряду українських письменників і художніх явищ авторський колектив, членами якого є М. Т. Яценко, О. І. Гончар, Б. А. Деркач, І. В. Лімборський, Є. І. Нахлік, намагався об’єктивно розкрити умови появи перших рис нової української літератури, її становлення і формування як художньої свідомості народу, органічно пов’язаної з його суспільно-економічним, політичним та культурним життям, із розвитком національної свідомості, з боротьбою за національне й соціальне визволення. В умовах відсутності власної держави, колоніального існування України у складі інших держав без власних політичних і соціально-культурних інститутів українська література виступала чи не єдиним засобом збереження й розвитку етнічної самосвідомості, національної самобутності й консолідації народу.

Глибиною та оригінальністю відрізняються спостереження відомого американського літературознавця Дж. Грабовича, який на прикладі творчості М. В. Гоголя, Т. Г. Шевченка та П. О. Куліша представив три різних варіанти сприйняття козацького минулого [14, с. 171-194].

Великого впливу на українську інтелігенцію в образотворчому мистецтві козацька доба мала не менше. Слід звернути увагу на монографію І. М. Ласки “Українське козацтво в образотворчому мистецтві”, яке знаходиться в енциклопедії історії України, том 4-й [36, с. 410-418]. За автором, розвиток козацької тематики в образотворчому мистецтві умовно можна поділити на 2 періоди: період козацької доби, коли митці могли творити художні образи конкретних видатних українських козаків з їхніх живих прототипів, і період посткозацької доби, коли такої можливості у митців уже не було. В своїй статті Ласка досліджує козацьку та посткозацьку добу. Зосереджує увагу на дослідженні ктиторських портретів, живопису на теренах західної України, також досліджує радянський період образотворчого мистецтва, книжкову графіку, театральне декоративне мистецтво, а також українське мистецтво на межі століть. Щодо періоду, який є актуальним для кваліфікаційної роботи, то автор виокремлює Т. Шевченка, зокрема серію офортів “живописна Україна”. Досліджуючи другу половину XIX століття Ласка зазначає, що що відбувається становлення і розвиток української національної художньої школи, яка звертається до сільської тематики та історичного минулого тема козацтва, яка вирішувалася на основі принципів побутової та історичної правдивості посідає важливе місце в творчості таких українських художників як С. Мартинович, О. Васильківський, М. Пимоненко та інші. При розмаїті підходів до вирішення козацької теми у багатьох художників переважав героїзований овіяний бойовою романтикою образ запорозького козацтва, насамперед, це стосується полотна російського художника І. Рєпіна “Запорожці пишуть листа турецькому султану”, яке вважається апофеозом героїки.

У дослідницькій роботі В. А. Чабаненка значне місце посідає вивчення фольклору та мистецтва, зокрема й вплив козацтва на його розвиток. Серед наукових інтересів В. Чабаненка важливе місце посідає

публіцистика, присвячена проблемам відродження мови, історії, культури і духовності українського народу. Торкаючись дражливих питань національного відродження, він завжди пише про українство як духовно цілісну націю, яка має не кимсь написану, а свою власну історію і самобутню культуру. Тому у монографії “Українське козацтво і музичне та вокальне мистецтво” автор зосереджує увагу на дослідженні козацької тематики в українському та світовому музичному мистецтві [59]. В. Чабаненко виділяє, що музика і мелос козаків, особливо виконавців дум, справили потужний вплив на розвиток українського кобзарства XIX – XX ст. Козацька героїка, козацька самодіяльна і кобзарська музика потужно вплинули і на професійну творчість композиторів. У своїх дослідженнях автор дійшов висновку, що шедеври українського мелосу, пов'язаного з козацтвом, набули світового розголосу і давно увійшли в музичне життя народів багатьох країн. Жвавий інтерес іноземців проявився насамперед до кобзарського мистецтва козаків, зокрема до створення й виконання ними дум.

У контексті дослідження теми інтерес представляє також робота Лідії Корній “Історія української музики” [30]. На різних історичних етапах у музичній культурі відбуваються суттєві зміни, кожна епоха має характерні іманентні особливості, не винятком є і доба Козаччини. У кожній музичній культурі залежно від історичних обставин, ментальності народу, комунікацій з іншими культурами формується її образ і визначаються шляхи розвитку.

Частиною кваліфікаційної роботи є вплив козацтва на суспільно-політичне життя, зокрема, молодіжні рухи. У статті Т. І. Плазової “Західноукраїнський молодіжний рух в 1894 – 1939 роках” досліджується та аналізується утворення та діяльність молодіжних об'єднань в кінці XIX – в першій третині XX ст. на теренах Західної України, які були втіленням духовної культури українського народу, джерелом утвердження

національної свідомості, свободи особистості та свободи нації [47, с. 411-418]. Саме в цей період молодіжні об'єднання, які формувались в основному із студентської молоді та учнів старших класів, разом із суспільством проходили складний шлях свого внутрішнього розвитку: від невеликих громадських організацій до дієвих національно-свідомих об'єднань. У вивченні даної проблематики долучається й І. О. Андрухів “Західноукраїнські молодіжні товариства “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”, “Луг”” [4].

Таким чином, історіографічний аналіз дав змогу поділити та систематизувати наукову літературу на дві групи: українську та зарубіжну. Проблематика козацького минулого, мабуть, найчисленніша тема за кількістю видань, досліджень, монографій в усій історії України. Адже козаки відігравали провідну роль в ході історичного плину часу України в період XV–XX ст. Аналізуючи всі доступну нам літературу з досліджуваної теми, можна сказати, що вона несе в собі багато цінної інформації.

1.2. Джерельна база дослідження

Джерельну базу дослідження складає комплекс різнорідних за походженням, призначенням, формою, жанрами та змістом текстів, що зумовлено специфікою теми. Виходячи з розуміння української ідентичності як просторого поля уявлень, різноплановість джерел повинна дати змогу відтворити широкий спектр суджень, які відбивають сприйняття минулого або сучасного стану різних гілок українського козацтва у XIX – на початку XX ст. Одночасно, при відборі джерел головним критерієм служила їх інформаційна насиченість.

Орієнтуючись на сформульоване Л. Н. Пушкарьовим поняття щодо виду як “исторически сложившегося комплекса письменных источников, для которых характерны сходные признаки их структуры, их внутренней

форми”, за орієнтир було взято видовий, а також жанровий принципи класифікації джерел [52].

Виходячи із вищесказаного, доцільно поділити джерела за видами: писемні, зображальні та аудіальні. Абсолютна більшість джерел даної кваліфікаційної роботи відноситься до писемних, у свою чергу вони поділяються на підвиди: наукова публіцистика, художня література, документи. Стан історіографічної розробки проблем, які стали предметом даного дослідження, з одного боку, та наявність значної кількості археографічних публікацій з іншого, дозволили сформувати джерельну базу дослідження на основі раніше опублікованих джерел. При цьому абсолютна перевага надавалася текстам, які були оприлюднені та набули суспільної значущості в досліджуваній період.

Головним джерелом досліду впливу теми козацтва на формування української ідентифікації є історико-політичний трактат невідомого автора “История Русов”, який був написаний ймовірно XVIII або на початку XIX століть [24]. Рукопис описує розвитку України від найдавніших часів до 1769 року, зокрема, автор ставив фокус на описі Запорізької Січі та Гетьманату. Невідомий автор трактату навів нечуваний фурор не тільки серед українських інтелектуалів, а й серед зарубіжних, зокрема російських. Часом писали, що це “найважливіша історична праця про Україну кінця XVIII – початку XIX ст.” [23]. Свої оберти популярності “Історія Русів” почала набирати ще задовго до друку, приблизно на початку XIX століття копії рукопису почали поширюватися в середовищі української еліти, зокрема серед членів Кирило-Мефодіївського братства. Найбільший вплив серед мекфодіївців праця мала на Тараса Шевченка, який надихався нею при створенні художніх творів та картин (офорт “Дари в Чигирині 1649 року”) [Додаток А].

У XIX– XX ст. у ролі специфічного жанру літератури виступають історичні твори. З одного боку, їх самостійно можна розглядати як прояви

суспільної думки, з іншого – для читаючої публіки вони виступали як засіб формування історичних уявлень. Саме історичні твори в цей час подають “наукову” картину минулого. Відповідно, саме по ним можна вимірювати рівень знань з козацької історії. Серед таких праць найбільше поширення, а, отже, і вплив на суспільну думку, мали вищезгадана анонімна “История Русов” [24], а також “История Малой России” Д. Н. Бантиш-Каменского [7], “История Малороссии” М. А. Маркевича [41], роботи М. О. Грушевського, а саме “Історія України-Руси” [16] та інші.

З джерелами попередніх видів тісно пов’язана літературна критика, зміст якої дозволяє зрозуміти сприйняття сучасниками зображених у літературних творах картин минулого, їх відповідність читацькому баченню. Крім безпосередньо художньої літератури, об’єктом критики виступали історичні твори. Оцінки праць Д. Н. Бантиша-Каменского та М. А. Маркевича переросли в журнальну полеміку за участю М. І. Костомарова [33], П. О. Куліша [35], М. А. Маркевича, яка продемонструвала різні, інколи діаметрально протилежні, оцінки українського козацтва [41]. Утім, літературна критика може містити найрізноманітнішу за змістом інформацію. Як приклад, у 1829 році Пушкін вперше знайомиться з рукописом “Історія Русів”, незабаром після презентації поеми “Полтава”, яка оспівує перемогу Петра над Карлом XII і мазепинськими козаками в 1709 році. Цю поему часто розцінюють як відповідь Пушкіна Байрону, який, на думку Пушкіна, занадто ідеалістично описує “зрадника” Мазепу, коментарі до “Полтави” Пушкіна були різними. Неоднозначність критики полягає у тому, що одні звинувачували Пушкіна у відхиленні від образу Мазепи Байрона, а інші – у історичній недостовірності [62, с. 16]. З’являється критик, який запевняв у вірності подій Пушкіна, описаних історичними джерелами. Михайло Максимович, незабаром опублікував статтю “О Поэме Пушкина “Полтава” в историческом отношении”. Максимович відстоював тлумачення Пушкіна

про виступ Мазепи перед Петром – нібито, полководець діяв з особистої образи – і вказав, що так “говорить історія” [39, с. 507-515].

Найбільше сумнівів у науковців щодо можливості використання в якості історичного джерела раніше викликала саме художня література [10, с. 3-11]. Вони стосувалися можливості вивчення на такій основі “об’єктивної дійсності”. З оберненням же історичних пошуків у бік реконструкції суб’єктивного, індивідуального, образів та уявлень література зайняла місце першорядного джерела саме через її наповненість авторськими фантазіями та роздумами.

XIX – XX століття були наповнені художніми творами під впливом героїчного козацького минулого. Літератори присвятили значну увагу художньому осмисленню козацької минувшини, що дозволяє частково визначити її сприйняття на позаісторіографічному рівні. Це зумовлене тим, що, з одного боку, літературні твори містили в собі фіксацію повсякденних уявлень про минуле, з іншого ж – самі визначали уявлення читачів. Так, для даного дослідження в якості джерел найбільшу цінність мають твори Івана Котляревського, Кондратія Рилєєва, Тараса Шевченка, Олександра Пушкіна, Миколи Гоголя, Пантелеймона Куліша, Івана Нечуя-Левицького, Григорія Квітки-Основ’яненка, Андрія Чайковського. Тож, аналіз цих літературних пам’яток та реакції сучасників на них дозволяє реконструювати рівень позаісторіографічних уявлень про українське козацтво у першій чверті XIX ст

До другого блоку джерел даного дослідження відносимо зображальні джерела, які представлені роботами різного напрямку образотворчого мистецтва. На відміну від попереднього виду джерел зображальні несуть в собі за мету не тільки доповнити історичні факти, а й проілюструвати їх, що є важливим для наукового дослідження.

Тарас Шевченко був не лише великим літератором, а й живописцем. Митець зробив велике відкриття у сфері мистецтва, а саме тим, що він

свою серією офортів “Живописна Україна” (1844) уперше в українській станковій графіці мав на меті поширювати картини сучасного життя народу у зв'язку з історичною минувиною [Додаток А–Д]. Це було одним із визначних феноменів української художньої культури, яке не мало аналогів у мистецтві слов'янських народів. З-поміж малюнків у акварельній техніці вирізняються такі роботи художника – “Богданові руїни в Суботові” [Додаток Е], “Богданова церква в Суботові” [Додаток Є], “Козацькі хрести” 1845 року. У зображення пам'яток архітектури та пейзажів, пов'язаних з козацькою тематикою, Т. Шевченко завжди вносив багато індивідуального, наприклад: “Будинок І. Котляревського в Полтаві” [Додаток Ж], “Мотрин монастир” [Додаток З] – обидві 1845; “Чумаки серед могил” [Додаток И], “Коло Седнева” [Додаток І] – обидві 1846 року.

Варто також відзначити роботу російського художника І. Рєпіна “Запорожці пишуть листа турецькому султану” (1880–91), яка вважається піком героїки України [Додаток О].

До зображувальних джерел, окрім малюнків, картин та графіки, відносяться й скульптури. У досліджуваній період з'явилися численні монументальні та станкові скульптури, які увійшли в історію мистецтва, у тому числі одна з найкращих пам'яток України ХІХ ст. – пам'ятник Б. Хмельницькому в Київ (1888), російського скульптора М. Микешина [Додаток П].

Третій блок джерельної бази роботи включає аудіальні джерела. Звукові джерела роботи представлені у вигляді композицій, дум та пісень. Фонодокументи мають вплив на уяву і здатність мислення до відтворення образів. Цей тип історичного джерела має особливо важливе значення для досліджень історії, як в нашому випадку впливу “козацького минулого” у сфері музичного мистецтва, формуючи українську ідентичність періоду ХІХ – ХХ століть.

Козацький героїзм, козацька самодіяльність і кобзарська музика мали потужний вплив на професійну творчість композиторів, наприклад, опера С. Гулака-Артемовського “Запорожець за Дунаєм” (1862), яка нині є ідеалом поєднанням козацьких культурних традицій разом з творчим пошуком українських митців посткозацького періоду.

Музично-пісенний здобуток козаків надихав багатьох інших композиторів, наприклад: П. Ніщинський (хор “Закувала та сива зозуля”, обробки народних пісень “Байда”, “Козак Софрон”, “Ой гук, мати гук”), М. Леонтович (обробка народної пісні “Козака несуть”), П. Козицького (симфонічна сюїта “Козак Голота”), М. Вериківський (опера “Сотник”, симфонічна поема “Петро Конашевич-Сагайдачний”, кантата “Дума про дівку-бранку”), Л. Ревуцький (збірка “Козацькі пісні”, обробка народних мелодій), К. Данькевич (опера й сюїта “Богдан Хмельницький”), В. Гомоляк (1914–1980; балет “Запорожці”, музична драма “Маруся Чурай”), А. Філіпенко (1912–1983; оперета “Людолови” за однойменним романом З. Тулуб), Г. Майборода (вокально-симфонічна поема “Запорожці”).

Феноменальним джерелом аудіального типу є опера “Тарас Бульба” Миколи Лисенка. Запорозька тематика, козацько-кобзарські мотиви є панівними у творчості композитора, що простежується і в інших роботах, наприклад, “Енеїда” (1911), оперета “Чорноморці” (1872) та численні обробки народних історичних пісень і пісень на слова Т. Шевченка, що становлять блискучі зразки переосмислення духовного надбання козацтва.

Отже, кваліфікаційна робота має достатню джерельну базу дослідження, що складає комплекс різнорідних за походженням, призначенням, формою, жанрами та змістом текстів, що зумовлено специфікою теми. Джерельна база представлена у вигляді писемних, зображальних та звукових історичних джерел. Але слід зазначити, що абсолютна більшість джерел даної кваліфікаційної роботи відноситься до

писемних, у свою чергу вони поділяються на підвиди: наукова публіцистика, художня література, документи.

1.3. Методологічна основа роботи

Визначення методів дослідження є одним із перших завдань, від якого безпосередньо залежить рівень наукового дослідження. Це дуже важливо для дослідження предмета. Тому без урахування принципів сучасної методології дослідження неможливо вивчати та опрацьовувати історичні джерела, у нашому випадку з проблематики вплив козацького минулого в становленні української ідентичності XIX – початку XX століття.

Але по-перше, розкриємо категоріально-понятійний апарат дослідження. У роботі аналізуються такі поняття: “нація”, “національність”, “ідентичність”.

При з’ясуванні етимології поняття “нація” Георгій Касьянов аналізує класичний доробок Е. Ренана, М. Вебера, теоретиків австрійської соціал-демократії та марксизму, сучасні версії Б. Андерсона, Е. Гелнера, Е. Сміта, К. Келгона. За ним “нація” є стійкою спільністю людей, що історично склалася, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється у спільності культури” [28, с. 55].

Отже, поняття “національність” трактується як належність до певної етнічної спільності (етносу, народності, на-ції), яка визначається природо-соціальними умовами та особливостями буття й виявляє себе в розвитку мови, матеріальної й духовної культури, психології, традицій, звичаїв, способу життя. М. Грушевський поняття “національність” роз-глядав як ознаку переходу народності до сві-домого національного життя [18, с. 11].

І у вітчизняній, і у західній науці прийнято умовно виділяти три підходи в дослідженнях поняття нації та національної ідентичності: примордіальний, модерністський та конструктивістський або постнекласичний. Примордіалізм та модернізм спираються на ідею

споконвічності, в той час як конструктивізм наполягає на "штучності" нації. Тобто для перших двох підходів характерний акцент на об'єктивних чинниках виникнення нації, а для останнього – суб'єктивних [28]. Визначення національної ідентичності у дослідженні ґрунтується на конструктивізмі.

До представників конструктивістського підходу належать Б. Андерсен, К. Вердері, Р. Вільямс, В. Тишков, А. Міллер, Х. Бхабха та інші. Дослідники розглядали націю та національну ідентичність як продукт уяви, що формується за допомогою дискурсивних практик. Головний акцент у межах цього підходу робиться на дослідженні поняття "соціальна ідентичність". Прихильники постнекласичного підходу, слідом за Бенедиктом Андерсеном, трактують нації як «уявні спільноти». Нація, в концепції Андерсена, є продуктом націоналістичного способу уяви, поширеного за допомогою «друкарського капіталізму».

Представники постнекласичного підходу (Б. Андерсен, К. Вердер) розглядають націю як продукт уяви, як ідею або проект, що формується за допомогою дискурсивних практик - наукових, мистецьких, політичних. Підкреслимо, що «уявна природа» національних спільнот зовсім не говорить про їх хибність чи нереальність. Головний акцент в рамках постнекласичного підходу ставиться на понятті ідентичності, в тому числі й національної.

Варто також окреслити ідентичність з точки зору класичної праці Б. Андресона. Дослідник концентрує свою увагу на понятті нації, яке з точки зору його підходу являє собою "уявну політичну спільність [...] Вона уявна тому, що представники навіть найменшої нації ніколи не знатимуть більшості своїх співвітчизників, які не будуть зустрічати і навіть не будуть чути нічого про них, і все ж в уяві кожного житиме образ їх причетності" [1]. Таким чином, будь-яка спільність є уявною і її "потрібно розрізняти не з позиції її реальності чи нереальності, а за способом уяви" [1]. Уявні

спільноти ґрунтуються на спільнотах цивілізації, території, релігії, політики, гендеру та інших. Важливо також відзначити, що сила національної ідентичності впливає на посилення прагнення до суверенітету і незалежності. Рівень національної самосвідомості дозволяє державам вижити у мінливому зовнішньому середовищі [2, с. 569-601].

У монографії М. Т. Степика наводиться поняття “ідентичність нації” як її цивілізаційний бренд, соціокультурна ніша країни, визначальна засада зовнішньої та внутрішньої політики держави [57].

У дослідженні використано загальнонаукові, спеціально-історичні та конкретно-історичні методи наукового дослідження. Тому методологічна основа дослідження поділена на три відповідних блоки. Серед основних принципи історизму, об’єктивності, науковості, доступності, всебічності.

Фундаментального значення набуває використання принципу історизму, який полягає у розгляді взаємозв’язку і взаємозумовленості всіх історичних фактів, явищ і подій у світлі конкретної історичної ситуації. Дослідник повинен за цим принципом розглядати факти, події та явища з точки зору часу, в якому ці факти, події та явища відбувалися.

Так як тема впливу козацького минуло на формування свідомості та ідентичності українців набуває міфологічного забарвлення, то принцип об’єктивності передбачає базування на правдивих фактах, відсутність спотворення чи адаптації фактів, подій та явищ. На нашому прикладі цей принцип вимагає врахування різноманіття і суперечливості сприйняття козацького минулого кожного науковця, письменника та митця, а також суми позитивних і негативних проявів. Гарантією принципу об’єктивності є насамперед особистість, теоретичні погляди, методологічна культура, професійна майстерність і поведінка дослідника-історика.

Не менш важливим є принципи науковості, доступності та всебічності, що, відповідно, передбачають: наукову достовірність досліджуваної інформації, її визнання та об’єктивність, відповідність змісту

дослідження для розуміння, і всебічне дослідження проблеми, встановлення внутрішніх і зовнішніх зв'язків предмета дослідження.

Перший блок складає аналіз загальнонаукових методів. У переважній більшості наукових напрямів використовуються загальнонаукові методи дослідження. До них належать аналіз і синтез, індукція і дедукція, конкретизація і логічність, описання і вимір, пояснення і узагальнення.

Другий блок складає спеціально-історичні методи, які використовувалися в роботі. У широкій евристичній фазі використовувалися методи джерелознавства, а саме: пошук, відбір, класифікація, формування джерельного комплексу та встановлення його об'єктивної цінності. За допомогою герменевтичного аналізу ми інтерпретували тексти науковців, письменників, великого значення метод набув під час інтерпретації творів образотворчого мистецтва (різноманітні картини, що подані у додатках) та аналізували смисл творів. У процесі широкого опрацювання наукової літератури використовували історіографічний та біографічний методи дослідження.

До третього блоку використаних методів відносяться конкретно-історичні методи. Один із таких методів є історичне порівняння (наприклад: порівняння текстів творів та їхнього сенсу; як саме той чи інший науковець чи письменник відноситься до конкретних осіб козацтва або до всього козацького періоду; відмінність впливу на українських інтелектуалів рукопису невідомого автора "Історія русів"). Історико-типологічний метод, використовується з метою впорядкування і узагальнення історичних фактів.

Таким чином, ми вважаємо, що за допомогою використання різних методів, а саме: загальнонаукових, спеціально-історичних, конкретно-історичних та інших міждисциплінарних методів, можна повною мірою досягти поставлених цілей і дослідити основне питання даної кваліфікаційної роботи та повністю виконати поставлені науково-дослідні завдання.

Висновки до 1 розділу

Проаналізував доступну нам зарубіжну та вітчизняну літературу та джерела з проблеми дослідження, можна дійти до висновку, що на сьогодні, незважаючи на значні та ґрунтовні дослідження дана тема потребує подальшого дослідження через залучення широкого масиву інформації з наукової та художньої літератури, робіт музичного та образотворчого мистецтва, і формування на її основі нових висновків щодо впливу козацького минулого на формування української ідентичності періоду ХІХ – початку ХХ століть.

Джерельну базу дослідження складає комплекс різномірних за походженням, призначенням, формою, жанрами та змістом текстів, що зумовлено специфікою теми. Для досягнення поставлених завдань у роботі було використано достатню кількість джерел, різних за видами: писемні, зображальні та аудіальні. Абсолютна більшість джерел даної кваліфікаційної роботи відноситься до писемних, у свою чергу вони поділяються на підвиди: наукова публіцистика, художня література, документи.

У дослідженні використано такі методи наукового дослідження: загальнонаукові (аналіз і синтез, індукція і дедукція, конкретизація і логічність, описання і вимір, пояснення і узагальнення), спеціально-історичні (біографічний, джерелознавство, герменевтичний аналіз, історіографічний метод) та конкретно-історичні (історичне порівняння, історико-типологічний метод). Тому методологічна основа дослідження поділена на три відповідних блоки. Серед основних принципи історизму, об'єктивності, науковості, доступності, всебічності.

РОЗДІЛ 2

ВПЛИВ “КОЗАЦЬКОГО МИНУЛОГО” НА СТАНОВЛЕННЯ УКРАЇНСЬКОЇ ІДЕНТИЧНОСТІ XIX – ПОЧАТКУ XX СТОЛІТТЯ

2.1. “Козацький міф”: сутність поняття та вплив на становлення української ідентичності

Ідентичність країни є вирішальною основою її цивілізаційного образу, її соціокультурного статусу, її зовнішньої та внутрішньої політики. Як слушно стверджує О. Сергєєва, основа буття тої чи іншої цивілізаційної системи є її самоідентичність через те, що принцип самоідентифікації має характер діахронічного методу соціокультурного відтворення, тобто як культурно вироблена традиція, соціальна і ментальна постійність визначає результат відтворення людьми базових цінностей і стійких навичок [54]. З глобалізаційними процесами, як вирішальними перебігами у розвитку сучасної цивілізації гостро постало питання національної ідентичності.

Для України серйозність питання національної ідентичності залежить від поліетнічності її населення. З огляду на те, що за даними Всеукраїнського перепису населення України складають представники більш ніж 130 національностей і народностей, і кожен із них вбачає своєю батьківщиною ту чи іншу частину нашої країни, стає зрозумілим, що українське суспільство є полікультурним, має складні структури ідентичності та не завжди поділяють спільні національні принципи [50].

Більшу частину населення складають українці, решту – росіяни та інші національні меншини. Вони тривалий час проживали разом в українському регіоні, що, з одного боку, сприяло формуванню національної толерантності, а з іншого – спричинило неоднорідність регіональної культури та історії, що найбільше виявлялося в українському регіоні у формі релігійних, геополітичних і етнокультурних проявах.

При з’ясуванні етимології поняття “нація” Георгій Касьянов аналізує класичний доробок Е. Ренана, М. Вебера, теоретиків австрійської соціал-

демократії та марксизму, сучасні версії Б. Андерсона, Е. Гелнера, Е. Сміта, К. Келгона. За ним нація – стійка спільність людей, що історично склалася, виникла на базі спільності мови, території, економічного життя і психічного складу, який проявляється у спільності культури” [28, с. 55].

Від поняття нації залежить те чи інше розуміння національної та етнічної ідентичності, ідентичності держави та її діаспори. М. Грушевський також відзначив важливість вивчення спільнот, які забезпечували самобутність і життєдіяльність людей в історичній ретроспективі. На його думку, у філософії історії “...основну увагу слід перенести з історії країни на історію народу, суспільства. Політика і національне життя, звичайно, є важливим фактором, але є інші фактори, крім цього – економіка, культура, вони іноді важливіші за політику, іноді важливіші за політику, але в жодному разі не повинні залишатися в тіні поза нею” [18, с. 11]. Тому можна сказати, що формування національної ідентичності – самоідентифікація людини в національному та етнічному просторі та самовизначення в реальних і символічних структурах.

Таким чином, мова, народна творчість, звичаї, обряди, традиції, кодекси поведінки, звички тощо – це все риси, які становлять якісну характеристику нації.

Українська нація виводиться ще з часів Київської Русі і змогла перетривати всупереч всім незгодам. Внаслідок політичних репресій українська національна ідентичність була придушена, але вона ніколи не зникла. Українці зберігали свою прив'язаність до мови, релігії, народних звичаїв, традиційних занять і т.д. Відповідно до цієї логіки, у 1991 р. вони довели свою спроможність до самовиявлення, як тільки політичні обставини дали таку можливість [15].

Отже, українська ідентичність, українство – це історично сформована система адаптаційно-еволюційних символів і атрибутів, що відрізняють

українців, українські спільноти та українську культуру від інших подібних об'єктів.

Як велика соціальна група, українці інституційно сформовані своєю етнічною приналежністю, культурою, мистецтвом, громадянською політикою та іншими формами українства.

Загальноукраїнська ідентичність, як процес формування, характеризується історією українського становлення, схему якої М. Грушевський визначає так: Київська Русь була не спільною державою східних слов'ян, а українською, спадкоємцем її була Галицько-Волинська держава. Після литовського й польського панування на українських землях українці відновили свою державу вперше за Хмельницького, а опісля – в Українській Народній Республіці 1917 р. [18]. Назва ж “українська нація”, за свідченням Ю. Липи, вперше була вжита за часів Б. Хмельницького [37]. На противагу цьому П. Сорокін – американський соціолог та культуролог російського походження, вказує на те, що “Русская нация в указанном смысле (як поліетнічне утворення) возникла как нация с момента образования Русского (Киевского или Варяжского) государства в середине IX столетия” [55].

Завдяки перемозі гетьмана у Національно-визвольних війнах 1648-1654 років і ще до існування Запорозької Січі, українська культурна приналежність стала важливим чинником європейської політичної історії.

Козацтво – винятковий факт в історії державотворення, формування українського самовизначення, культури та ментальності. Як відомо, соціальна цілісність виражається через свідомість людини, яка поєднує в собі всі суспільні явища.

Козаки – це герої, надбання благородного духу наших предків, джерело наснаги до волі та незалежності, вершина військової майстерності українського народу.

Щоб з'ясувати й осмислити ті чи інші події в історії народу, трагічну сторінку, фатальний прорахунок, необхідно враховувати не стільки політичні й соціально-економічні чинники, скільки найважливіший – національно-психологічний фактор, тобто речі, які передавалися поколіннями, відкладалися підсвідомо. Етнопсихологи називають цей процес міжпоколінною циркуляцією етнокультурної інформації.

Українці водночас свідомо чи несвідомо є представником своєї національної ідентичності, дотримуючись засад традицій, звичаїв, побуту, спілкування і культури, організації життя і простору. Це все передається майбутнім поколінням, змінюючи і вбираючи щось нове.

Отже, у такий спосіб формується національний менталітет, який визначає майбутній прогрес. Феномен козацтва полягає саме у формуванні унікального світогляду та світосприйняття в українській історії, що змінило менталітет майбутніх поколінь.

За словами французького соціолога Д. Шнаппера, “війна, протистояння небезпеці та зовнішнім факторам пробуджують свідомість етнічної групи та народжують спільноту, яка усвідомлює власну ідентичність” [63].

З середини XVI ст. розпочалася активна національно-визвольна боротьба проти панування магнатів. Ця боротьба козацтва, що кожного разу переходила у збройний конфлікт, закінчилася в добу Б. Хмельницького. Козацька республіка в середині XVII ст. утворилася у формі демократичної країни з республікою, що називалася Гетьманщиною.

Козаки середини XVI ст. гуртують українське суспільство в питаннях релігії та національної боротьби. Протягом століття козацтво стало ключовими фігурами української національної свідомості. Протягом століття Гетьманщина була у центрі політики українців, які відстоюють свою ідентичність у нових умовах.

Після Переяславської угоди московський царизм поступово поглинув гетьманство, що призвело до закріплення українських селян російськими дворянами та козацькою старшиною. Величезних змін зазнало також релігійне та культурне життя народу.

Наприкінці XVIII ст. відбувається спалах національного відродження, яке виникло під впливом Французької революції та ідей німецького філософа Гердера. Французька революція несла уявлення про права особистості, про те, що народ є представником суверенітету, [63]водночас визнавалися народні мови, звичаї, традиції. У своїх працях Гердер стверджував, що людська цивілізація не універсальна, а існує в конкретних національних проявах.

Визначивши складові національної ідентичності, тодішня українська інтелігенція зосередилася на вивченні історії, мови, фольклору свого народу. Наприкінці XVIII століття серед української аристократії Лівобережжя зростав інтерес до історії, особливо козацтва.

Таким чином, після того як російський царизм знищив козацьку державу український народ під впливом Гердера та ідей Французької революції зберіг свою національну самосвідомість завдяки консолідації селянства, вплив міфології про козацтво.

Тому, варто зазначити, що для всього світу козацтво стало найбільшим знаком волелюбності та незламності національного духу українців. Козацька лицарська традиція була і буде могутньою силою, що об'єднує весь український народ. Ідеї та цінності козацтва складають стрижень історичної естафети, що передається українським народом із покоління в покоління, і є золотою основою сучасної державотворчої ідеї.

Сутність та поняття “козацький міф”

Ярослав Грицак запевняє, що наприкінці XIX – на початку XX століття перед українцями постала проблема національного

самовизначення, такої ж проблеми зазнали й інші народи Середньої та Східної Європи [15].

Проблематика козацького минулого, мабуть, найчисленніша тема за кількістю видань, досліджень, монографій в усій історії України. Адже козаки відігравали провідну роль в ході історичного плину часу України в період XV–XX ст.

Таким чином, формується український козацький міф, який є своєрідним синтезом. Він увібрав і початкові уявлення про козаків як захисників українських земель, і романтичні уявлення про них як героїв, і “національні”, “соціальні”, “державницькі” образи козаків, і представлення їх як оборонців православної віри тощо. До прикладу, козацький міф знаходив значне поширення серед воїнів Української повстанської армії. Багато хто з них в собі за псевдо імена козацьких героїв. Серед упівців поширювалися пісні, оповідання, в яких прославлялися козаки. Міфологізований козацький героїзм ніби слугував зразком для українських повстанців [27].

Козацький міф не є чимось сталим. Сформувавшись загалом на початку XVII століття в середовищі ієрархів Теофанового свячення, він зазнав помітних змін відповідно до трансформації українського соціуму. Чимало для розвитку цього міфу зробили козацькі літописці. У період романтизму поширення набула “Історія Русів”, під вплив якої потрапили багато російських та українських діячів культури. Романтична інтерпретація козацького міфу подана в “Історії Русів”, знайшли широке поширення як у художній літературних творах, зокрема у відомій повісті “Тарас Бульба” Миколи Гоголя, так і в творах історіографічного характеру в середині XIX – на початку XX століття. Ідеї романтизму живили ідеологію націоналізму. Романтизму виростив націоналізм. Відповідно, козацький міф формувався в національний. І безперечно відігравав помітну роль у національному відродженні власне в українському національному русі Нового часу.

Також у період романтизму бачимо боротьбу за козацький міф, яку вели представники не лише української культури, а й культури російської та польської. У певному сенсі це було змагання за “душу” українського народу. В силу того, що російська культура в ХІХ столітті була культурою імперською і мала значну державну підтримку, в цій “битві” лідирували росіяни. Тому козацький міф увібрав у себе чимало русофільських елементів. Зрештою, русофільство цього міфу мало глибокі корені – ще в козацькому літописанні ХVІІІ століття. Адже, це літописання створювалося на підконтрольній Росії Лівобережній Україні в середовищі козацької старшини, яка стояла на лояльних позиціях щодо російського самодержавства. Звідси й русофільство козацьких літописів, яке частково по естафеті передавалося “Історії Русів”, й козацьким творцям ХІХ століття.

У ХХ столітті так само маємо боротьбу за козацький міф. З одного боку його намагалися використати національно налаштовані українці. Для них “козацька слава”, інтегрована у відповідному національному дусі, ставала однією з найважливіших цінностей своєрідним оберегом українства. Водночас за козацький міф змагалися радянські ідеологи. Вони інтерпретували його в соціальному плані – як боротьбу народних мас проти панів-поневолювачів.

Щодо терміну “міф”, то східноєвропейський політичний дослідник і співредактор статті “Міф і держава” Джордж Шепфлін стверджує: “Міф – це принцип, за яким колектив, особливо держава, встановлює і визначає своє власне існування”. У цьому сенсі міф – це набір вірувань, зазвичай оформлених нарративом, яким спільнота називає собою дослідження міфології. Серед вчених постає теза: “Найважливішим є зміст міфу, а не його історична достовірність”. Таким чином, праця “Історія Русів” допомогла замінити міф про загальноросійську єдність на міф про українську унікальну історію та культуру. Вона також зробила козацьку міфологію основою сучасної української історичної ідентичності.

2.2. “Козацька минувшина” та її відображення в історичних працях XIX – початку XX ст.

Козацьке самоврядування в Російській імперії минуло. Легіони були розпущені, під сумнівом залишився статус дворянства старшинських родин, влада атакувала традиційні державні переваги, але ослаблене козацтво вже не могло відповісти звичним повстанським способом. Натомість вони робили нетрадиційні кроки, які спочатку ігнорувалися Імперією. Коли закінчилися наполеонівські війни, тоді серед незадоволених українських еліт почав циркулювати таємничий рукопис – історичний трактат під назвою “Історія Русів”. “Руси” були українськими козаками. Як видно з тексту, козаки були окремим від росіян народом. Стиль оповіді “Історії Русів” відповідає надіям та сподіванням епохи романтизму: наявність героїв та лиходіїв, захоплюючі розповіді про битви, тріумфи та поразки, жахливі свідчення страшних покарань. Руси-козаки мужньо та безстрашно проходили усі випробування. Вони вирвалися з польських кайданів і за власною волею долучилися до Російської імперії, бо були поєднані з московським царем і народом спільними релігійними та етнічними зв’язками. Але новообрана влада обдурила хоробрих і наївних козаків і взяла їхню давню назву Русь. Автор праці мав за мету – віддати заслужене визнання героїчному козацтву. Своєю працею він зробив більший внесок, аніж гадалося [24].

Десь протягом 25 років цей текст був лише в рукописному вигляді – його активно відтворювали наступні покоління козацької старшини. Це був найвпливовіший текст і, з точки зору Російської імперії, чи не найдеструктивнішим історичним текстом сучасності. Першим російським інтелектуалом, який захопився “Історією Русів”, був Кондратій Рилєєв, учасник наполеонівських війн і найвидатніший поет тієї епохи. Рукописання спонукало його до написання однієї з найпалкіших поем визвольного руху XIX ст. – “Сповіді Наливайки”, про ватажка козацького

повстання кінця XVI ст. Ця робота дала поштовх тисячам молодих росіян на боротьбу проти влади. Наступним поетом, який захопився “Історією Русів”, був Олександр Пушкін, який чи не найперший, хто опублікував уривки з твору. Разом із ними – ще один геній епохи – Микола Гоголь: окремі уривки “Тараса Бульби” написані за мотивами “Історії Русів”. Незважаючи на сильний український патріотизм Гоголя, він, як і Пушкін, вбачав втілення російського національного духу в “Історії Русів” [27]. Молоді нащадки української інтелігенції, духовним провідником якої був Тарас Шевченко, усвідомлювало козацький літопис як історію національного визволення. Таким чином “Історія Русів” стала святим писанням українського національного руху – яке надихнуло великі маси боротися за незалежність Батьківщини.

У книзі розповідається про трансформацію козацтва з соціальної верстви та автономної держави на державотворчий міф, який сприяв розколу імперської ідентичності Росії та створити основу для сучасної української держави. Ця тема розкривається шляхом аналізу походження “Історії Русів” та її ролі в суспільно-політичному контексті.

Навіть в умовах сучасності серед істориків точаться дискусії з основних фактів про “Історію Русів”, особливо про авторство рукопису. У пролозі до “Історії Русів” вказано, що її протягом тривалого часу писали декілька покоління православних ченців.

“Історія Русів” цілком вписується в першу фазу українського національного відродження не лише через час написання, а й жанром твору. У автора була мета описати національну історію, що прославляє націю та її подвиги. Героями твори став руський - малоруський - козацький народ. Історія козацтва за допомогою різноманіття назв перетворилася з політичного організму, який ідентифікували з Гетьманатом, Україною, Малоросією, на історію окремого народу. Цей процес підтримує не лише автор “Історії Русів”: про “козацьку малоросію” або націю уже було

написано козацькими літописцями XVIII ст. “Історія Русів” має новизну, яка полягає не лише в наголошенні на національному елементі наративу, а й в ототожненні народу-нації з етнічною групою у протиставленні до численних “інших” [48].

“Історія Русів” робить козацький міф захопливим для молодих українських інтелектуалів, але довго не може контролювати їхню інтерпретацію цього міфу. Представники Кирило-Мефодіївського братства спочатку сприйняли козацьку міфологію в оригінальній конфігурації - “історієрусівській”, але потім перефразували її на свій лад. Микола Костомаров, Пантелеймон Куліш і Тарас Шевченко наголошували на егалітарності козацтва. Деякі з них заперечували елітарність “Історії Русів” і підмічали поміщицький консерватизм. Наступні нащадки українських діячів відновило “Історію Русів” як пам’ятку української політичної думки, але вкотре змінило закладену в ній козацьку міфологію. Михайло Драгоманов бачить “Історію Русів” як перший вияв української ліберальної ідеології та стверджує, що для козацтва характерні демократичні інституції та практики, які єднають Україну з Європою та відрізняють її від авторитарної Росії.

Тому в працях кінця XVIII – початку XIX ст. просвітницькі обговорення козацьку державу поєднують з героїко-романтичною ідеалізацією ранньої історії, відчуваються відгомони старих козацьких часів. Переважають козацько-патріотичні ідеї. Кульмінацією цього напрямку є “Історія Русів” і значно підвищує інтерес до минулого України. Логічне завершення в “Історії Русів” знаходить історична концепція козацьких патріотів кінця XVII–XVIII ст. Підпорядковуючись ідеям просвітницького історизму, творець “Історії Русів” створює апологію українського народу та його героїко-патріотичного міфу. Він зображує картину того, якою історія могла б або повинна бути, але якої не було насправді. Митець “Історії Русів” усебічно виокремлював високу гідність

козацтва як єдиного представника стану українського суспільства, його еліти.

Великим поступом у вивченні історії українського козацтва є роботи істориків середини та другої половини XIX ст. М. І. Костомарова, П. О. Куліша, М. О. Максимовича та ін. У їх творчості виразно поєднуються елементи романтизму й позитивізму з елементами Просвітництва. Водночас нарощуються народницькі симпатії та переконання.

Видатний український історик Микола Костомаров, незважаючи на жорстокі утиски з боку царської влади, як активний кирило-мефодієць, був засуджений і засланий, на новий лад розумів та об'єктивно оцінював це унікальне суспільно-військове утворення. Він прискіпливо ставився до самобутньої історії козацтва, успішно усуваючи не лише вигадки та спотворення, а й випадкові, несуттєві події, які домінували на окремих літописних сторінках.

Костомаров не був прибічником негативних уявлень про козацтво. У своїх працях підкреслює: саме козацький демократизм і волелюбність, а також народна традиція справедливості, що притаманна козакам, мали великий вплив на сучасне суспільство, слугуючи запорукою розвитку статусу країни. Більш за все для дослідника було цікаве вільне козацтво Запорізької Січі. У своїх дослідках вчений вперше називає Січ християнською, козацькою республікою.

М. Костомаров перший український дослідник, який започаткував тезу про те, що саме народ творить історію, а не правителі та політики. За словами В. Замлинського, автора статті про М. Костомарова, розглядаючи українських діячів, історик стурбований тим, що “якщо ці люди (козаки) з'явилися в дикій, варварській личині – все ж козаки то були люди, які виразили те таємне, що чаїлося в народному серці, – ні, ми не соромимося, безумовно, цих людей...” [22]. Зображаючи владну тактику Б. Хмельницького, М. Костомаров стверджував, що козацтво сильно

впливало на українців, які ще до повстання Хмельницького хотіли бути козаками, тобто вільними людьми [33].

В історичних поглядах М. Костомарова вплинула його приналежність до Кирило-Мефодіївського братства. У той час історик мріяв про слов'янське національне об'єднання з ідеальним політичним устроєм, вільним від рабства та привілейованого становища, з вільним віросповіданням і віротерпимістю [43, с. 5–29]. Ці бажання М. Костомаров відобразив у своїх історичних творах, де розповідав про спроби російського уряду змусити Запоріжжя підкорятися Московському патріархові та заборонити їм політичні переговори. Крім того, М. Костомаров характеризується використанням емоційних виразів, побудовою сюжетів і властивим “використанням” історичних персонажів. Таким чином, висвітлено політичну історію запорозького козацтва другої половини XVII – початку XVIII ст. Воно відбувається в авторському втіленні характерів історичних осіб Б. Хмельницького, І. Виговського та І. Мазепи.

В кінці 1850-х років поступово формується історичний образ В. Антоновича. Тоді вчений приєднався до хлопоманівців у закликах любові до свого народу, переходити на селянський спосіб життя та повертатися до народницького ладу. Соціально-політичні уподобання історика поєднуються з евристичною та археологічною роботою. Вивчення українських історичних джерел допомогло йому підготуватися до лекції в Київському університеті. Тому що за матеріалами лекцій професора В. Антоновича вийшла робота “Бесіди про козацькі часи в Україні” [5]. У ньому науковець підтримує тезу українських істориків щодо розбіжностей та об'єктивних причин конфлікту між Запоріжжям і Російською державою. Автор зіставляє державний устрій Запоріжжя з Росією: “Принцип вічевий, принцип широкого демократизму і признання рівного політичного права” Запорозької Січі протиставляється московському “абсолютизму” [5, с. 5]. В. Антонович вважає, що це зумовлено демократичним устроєм, якого

досягло запорізьке суспільство внаслідок соціально-економічного та культурного розвитку запорізьких поселень. Російський уряд у відповідь заснував біля кордонів запорізьких добровольців поселення місцевих жителів з Балкан [5, с. 143].

Вихідним місцем у розв'язанні цієї проблеми для В. Антоновича стала його ідея про “три національні типи народів”, у якій наголошувалося, що українці, на відміну від поляків і росіян, тяжіли до демократичного общинно-вічового ладу. За цією концепцією, як і М. Костомаров, він охарактеризував козацтво як виразника ідей українського демократизму. Вчений відзначає взаємне тяжіння козаків і селянського стану, постійну солідарність козаків із селянами. “Проводити ті державницькі принципи, яких немає в Україні, можна лише на Запоріжжі”, – наголосив історик. Він вважав, що боротьба між поляками та українцями була національною, а не становою, оскільки ідея привілеїв боролася з ідеєю рівності [5, с. 17-19, 66, 70, 100]. Характеризується тим, що В. Антонович зіштовхнувся з тими ж суперечностями, що й його попередники. Він не вважав Наливайківську революцію справжньою народною справою. Отже, виходить, що єдина козацько-українська спільнота сформувалася за відносно короткий проміжок часу у першій половині XVII ст.

Результатом наукових та викладацьких діяльностей професора В. Антоновича стало створення першої історичної наукової школи з вивчення історії України, що характеризується використанням ґрунтовної літератури та методів документалізму та регіоналістики.

У другій половині XIX століття до теми запорозького козацтва долучився молодий дослідник та український історик Дмитро Яворницький. Вчений розширив джерельну базу своїх досліджень, використовуючи, крім документальних джерел, етнографічні та археологічні матеріали. У тритомній праці “Історія запорозьких козаків” Д. Яворницького подано великий археологічний, етнографічний і фольклорний матеріал з історії

запорозького козацтва, що охоплює період від другої половини XVI до першої половини XVII ст. [66]. Дослідник зробив кілька походів на Запоріжжя, детально вивчив його топографію, записав перекази, які ще пам'ятають люди з давніх часів, а також згадав історію заснування Запорізької Січі, яке є центром українського національно-визвольного руху.

В археологічних, фольклорно-етнографічних, топографічних подорожах він шукає і відкриває істину, якої було геть мало в тодішній сучасних дослідженнях. Цього принципу дотримувався і сам Костомаров у своїй праці, наголошуючи, що “історію треба вивчати не тільки з мертвих літописів, але й з живих розповідей народу”. У вченого виникла ідея: окрім друкованих джерел, у бачення дослідника повинні входити народні перекази, міфи, легенди, пісні та балади. На думку вчених, в історичних працях Яворницького використано архівні документи, топографічні та археологічні матеріали, а також різні народні перекази, письмові свідчення очевидців, отримані шляхом більш широкого та всебічного постійного пошуку.

Чим більше молодий вчений занурювався у козацьку історію, тим яскравіше уявлялася йому особлива роль і значення запорізького феномену для української нації. Не дивлячись на всі перешкоди, Яворницький повністю занурився в історичне дослідження запорозького козацтва: він постійно відвідував місця січовиків, оглядав їхні могильники, збирав перекази, записував народні пісні. Багато часу й інтересу він присвятив роботі над першоджерелами у архівах Харкова, Москви, Києва, Петербурга та Варшави.

Вчений видавав один за одним не лише ґрунтовні журнальні публікації, а й дослідницькі історичні праці, назви яких: “Запорожжя в залишках старовини і переказах народу”, “Збірник матеріалів для історії запорозьких козаків”, “Нариси з історії запорозьких козаків і Новоросійського краю”, “Вольності запорозьких козаків”... Яворницький

зібравши велику базу документального матеріалу із козацької минувшини, почав писати “Історії запорозьких козаків”.

На думку Д. Яворницького, “запорозьке козацтво завжди відчувало симпатію до всіх завітів простого українського народу, завжди твердо підтримувало предківську віру і малоросійську народність” [66]. З початку XVII ст. на козаків покладено обов’язок захищати свою віру й вітчизну, а в очах одноплемінників вони постали лицарями церкви, правди й честі [66, с. 50]. Початок виникнення цієї єдності, як і В. Антонович, він бачить у “етнографічній характеристиці південноруської народності – тяжіння до общинно-вічової системи”.

Новаторським поєднанням етнографічних і документальних джерел у двотомній праці Д. Яворницького “Запоріжжя в давніх руїнах і переказах народу” висвітлює причини зруйнування Нової Січі у 1775 р.

Д. Яворницький був першим, хто детально дослідив образ кошового отамана І. Сірка. Протягом багатьох років його праця про нього була єдиною в українській історіографії. Вчений позначає другу половину XVII ст. періодом зовнішніх та внутрішньо-партійних політичних сутичок між козаками та військовими діями з Росією проти татар. Вчений дослідив, що політична зміна поглядів кошового і запорожців була пов’язана зі “старою традицією”, згідно з якою козаки вважали себе “людьми вільними, ні від кого не залежними” і “справедливо вважали себе носієм прав народу України і Запоріжжя, ненавиділи всю шляхетський і боярський стан” [65, с. 8, 18].

В кінці XIX – на початку XX ст. політичну орієнтацію козацької старшини та її вплив на настрої січовиків до російського уряду досліджують історики М. Маркевич та М. Грушевський. Одеський вчений М. Маркевич у статті в “Записках Одесского общества истории и древностей” описував причини орієнтацій старшини до російського уряду у XVIII ст. [40, с. 45-47]. Історик зауважував, що козацька старшина

визнавала, що взаємність низовиків з “протидержавним” гайдамством привернула погляди російського уряду до запорозького козацтва як до нового гайдамацького центру.

Головною метою всього життя М. Маркевича були збори історичних документів козацької доби для створення українського енциклопедичного словника для всіх, хто хоче знайти історичні, географічні, статистичні відомості про Україну, а також біографії видатних людей. Протягом 10 років він написав більше 100 000 статей для енциклопедії, впорядкував їх за алфавітом у 30 зошитах, опублікував загалом 11 томів по 600 сторінок у кожному.

У період переходу від романтичної історії до наукової історіографії однією з найяскравіших і водночас найбільших праць з української історії є 5-томна “Історія Малоросії” М. Маркевича [41]. Вона не мала станового упередження козацьких та дворянських істориків, територіальну обмеженість, враховує не лише суспільно-політичний, а й фольклорно-етнографічний характер національної історії. Лицарський героїзм і оспівування козацького минулого в “Історії Малоросії” поєднується з достоїнствами археології. “Історія Малоросії” була осередком про український дворянсько-козацький патріотизм, який незабаром поступився місцем ідеології демократичного народництва. Він став переходом від історіографії Просвітництва через романтичну культуру до позитивістсько-народницької історичної думки.

Основна п’ятитомна історична праця М. Маркевича “История Малоросии”, з яких лише перші 2 томи містять авторський вислів, інші 3 томи – документи, матеріали, примітки, покажчик імен тощо. У додатках до п’ятого тому знаходяться відомості про чисельність війська та населення за різними джерелами, списки полків, організацій та управлінь, гетьманські таблиці, списки головних старшин, церковних благочинів, хронологію боїв тощо. Періодизація історії України, яка заснована вченим, ґрунтується на

принципі контрасту – чергуються періоди слави та періоди піднесення, які чергуються з періодами занепаду. Російські критики суворо засуджували науковий рівень праці Маркевича, особливо через “малоросійський патріотизм”. У журналі “Библиотека для чтения” його звинуватили в написанні історії “мікродержави” Малоросії, якої “... не більше мільйона людей і військо козаків-розбійників у сорок тисяч людей”.

Майже 15 років після виходу в світ історичної праці “История Малороссии” друкована праця М. Маркевича не з’являється, відновивши друк лише після смерті імператора Миколи I.

М. Маркевич створює багато етнографічних праць: “О климате Полтавской губернии” (Москва, 1850 р.), “О народонаселении Полтавской губернии” (Київ, 1855 р.), “Обычаи, поверья, кухня и напитки малороссиян” (Київ, 1860 р.), “Сборник малороссийских песен”, “історичного і статистичного опису Чернігова” тощо. Ним було багато написано про українське гетьманство та історію козацтва: “Первая любовь, подвиги и кончина Тимофея Хмельницкого”; “Мазепа”; “Гетьманство Барабаша”.

Найгрунтовнішим дослідником з української історіографії другої половини XIX – початку XX ст., який наголошував на ролі козацтва в становленні української держави є М. Грушевський. Він був видатним істориком, який загалом сприймав методику своїх попередників М. Костомарова та В. Антоновича, але мав за мету виявити більш конкретні механізми поєднання козацьких інтересів з інтересами решти українського народу на різних етапах цього процесу. М. Грушевський уперше вивів це питання в ширший контекст українських суспільних рухів XVI – першої половини XVII ст., зробивши тим самим виразніший акцент на соціокультурних чинниках.

Історик вважав, що на початку свого існування козацтво не дбало про інтереси народу, але, в кінці XVI – першій половині XVII ст. український

громадський рух, який спрямовувався головним чином на захист православної церкви як осередка української нації, природно, захопив і козацтво. Очолювала козацтво українська інтелігенція, “на плечах якої лежала національна справа народу” [17, с. 229]. Напроти від В. Антоновича, за вихідний пункт процесу Грушевський узяв повстання С. Наливайка. Дослідник наголошував, що козацтво стало сполучним елементом між українською шляхтою та селянством, зв’язавши воєдино “розпорошені українські народи”.

М. Грушевський вніс новизну своїм аргументом про те, що ця взаємодія з рештою суспільства в релігійно-етнічних питаннях не передбачає спільності в соціально-економічних питаннях [17, с. 237 - 238]. Погляди М. Грушевського впливали й на позиції вчених державницького спрямування української історіографії, а також істориків з української діаспори. Як результат історіографії XVIII – початку XX ст., вирішальна роль козацтва у формуванні української національної ідентичності відображена у виділенні “козацької доби” української історії.

М. Грушевський був видатним українським істориком XX століття і першою головою незалежної української держави під час революції 1917 року. У 1896 – 1917 рр. видав монументальну працю “Історія України-Руси” у восьми томах.

Восьмитомна праця “Історія України-Руси” – головний науковий здобуток Грушевського, вона стає завершенням довгої епохи української історіографії, розпочатої “Історією Русів” [48]. На концептуальному рівні відмова Грушевського розглядати українську історію, як частину великоросійського історичного нарративу, є радикальним розривом із підходом “Історії русів”, який був занесений до української історіографії.

Так, Грушевський найбільш детально викладає історію козацтва, а період становлення козацької військової республіки розглядає як один із етапів державотворення. Детально аналізує походження козацтва та його

роль у національно-визвольній боротьбі. М. Грушевський також дослідив роль козаків у процесі захисту православної церкви. Історик також висвітлює роль козаків у захисті українського православ'я, участь Запоріжжя у відновленні православної ієрархії, 1620 рік. Безперечною цінністю є положення про важливість релігійного чинника в розвитку визвольного руху козацтва.

Надзвичайно важливе значення для науки про історію України мають розвідки Максимовича про історію козацтва. Зокрема, теза про Запорозьку Січ як початок козацької державності, а не стихійного вільнодумного суспільства, як пояснювали тоді.

Слід зауважити, що М. Максимович один із перших, хто зміг відкинути панівні аргументи про етнічну приналежність козаків і наголосити на тому, що козацтво було соціальною групою. Появу козаків він співставляв із початком боротьби проти турецького і татарського гніту. Розглядаючи національну революцію 1648-1676 рр., вказувалося, що причиною повстання було соціальне гноблення, а не особисті мотиви помсти.

Йому належить праця “Історія давньої руської словесності” (1839 р.), де йдеться про козацькі літописи, особливо Граб'янку та ін. Також, Максимович переклав українською мовою псалми і був автором кількох віршів, зокрема “Ой, як дуже за тобою тужила Україна”, який присвячувався Т. Шевченку.

В історичних, а також фольклорно-етнографічних працях Максимович був послідовником панівного романтизму та ідей народності. Відстоює генетичний зв'язок княжої та козацько-гетьманської доби в українській історії, чому присвятив чимало розвідок, статей, критичних заміток до джерел, літератури тощо. З історії козацтва, гетьманщини і гайдамаччини (розвідки про гетьмана П. Сагайдачного, “Історія письма про козаків придніпровських”, 1863-1865), “Письма про Б. Хмельницького”,

1859, “Бубнівська сотня”, 1848-1849 р., про Гайдамаччину і Коліївщину та ін., має велике значення для розвитку української історіографії. У 1830-1834 роках він видав три номери альманаху “Денница”. У Києві в 1840 і 1841 рр. і в Москві в 1850 р. він видавав історичний альманах “Кієвлянинь”. У 1859 і 1864 роках видавав у Москві альманах “Украинец” [48].

Спираючись на загальний погляд на історичну долю українського народу, Максимович, полемізуючи з російськими та польськими істориками, розробив власну концепцію історії українського козацтва. Зокрема, з російськими істориками підтримав так звану етнографічну теорію походження козацтва, згідно з якою воно не мало нічого спільного ні з українським, ні з російським народами і було окремою етнографічною групою – результатом змішання давніх русичів із тюркськими степовими племенами.

Важливими є погляди історика на значення Запорозької Січі як основоположника козацької державності – хоч і зважаючи на те, що козацтво романтично трактується як буйне товариство вільнодумних вояків. У “Листах про Богдана Хмельницького” Максимович вперше проілюстрував роль козаків, особливо козацької старшини, у повстаннях 1648-1657 рр. під проводом Б. Хмельницького, дослідив вирішальний вплив козацьких звичаїв і традицій на формування особистості великого ватажка, відкинув панівний на той час погляд, наче ватажок козацького повстання підняв повстання у відповідь на особисті образи до польської шляхти. Зокрема, проаналізувавши величезну купу джерел, Максимович змалював військово-територіальний устрій козацької України доби Хмельниччини, започаткувавши таким чином дослідження питання розвитку козацької держави – Гетьманщини [27].

В результаті своїх праць козацтва, історик сформував міцну основу для подальших наукових досліджень у цій галузі. Для історичних досліджень вченого характерні такі риси як: історичний оптимізм і реалізм.

М. О. Максимович ґрунтовно змалював побут і традиції козаків, захоплюючись їх військовою честю та мужністю.

Серед історичних постатей першої половини XVII ст. найбільше дослідника хвилював Петро Сагайдачний. Свої погляди на образ гетьмана зобразив у двох статтях – “Дослідження про гетьмана Петра Конашевича-Сагайдачний” (1843) та “Сказання про гетьмана Петра Сагайдачного” (1850). Описуючи значення гетьмана для української історії, він підкреслив: “Якщо звитяжна сила Богданова була мечем, що звільнив Україну від польського ярма, то могутня непереможна мужність Сагайдачного слугувала щитом хранителя православної Київської Русі...” [48].

Так, у дослідженні української історичної проблематики Максимович на особливе місце помістив тему боротьби за визволення козаків і українського народу проти панської Польщі. Слід зазначити, що Максимович був чи не першим істориком Коліївщини, з чого видно, що повстання було не проявом групи розбійників і грабіжників, а проявом помсти селян та населення гнобленню. На погляд вченого, головна рушійна сила повстання – козаки та селяни українського Правобережжя.

1830-1840-ті роки були піком впливу “Історії Русів”, будучи джерелом для другого видання “Історії Малоросії” Дмитра Бантиш-Каменського (1830), була основою п’ятитомної “Історії Малоросії” Миколи Маркевича, що вийшла друком у 1842-1843 роках. Цим загадковим трактатом цікавилися не лише історики та письменники, а й українські аристократи, загалом далекі від інтелектуальних пошуків.

Д. М. Бантиш-Каменський високо відгукувався про козаків як про силу, здатну боротися за визволення своїх земель. Ватажки козацько-селянських повстань кінця XVI – першої половини XVII століття – К. Косинський, С. Наливайко, П. Бут та інші – оцінювалися у праці, як герої-борці за права свого народу [27]. Досліджуючи причини козацько-селянських повстань, вчений в основному підкреслює утиски польськими

панами православної церкви та селян і козаків: збільшення панщини, високі оброки тощо.

Д. М. Бантиш-Каменський поділяє українське козацтво на малоросійське та запорізьке, що частіше вживалося при висвітленні подій визвольної війни. Він часто називав реєстрових козаків малоросійськими козаками, але здебільшого назва “козаки” традиційно використовувалася в українській історіографії XVIII – початку XIX століть для визначення всього українського населення чи його частини. Дещо виокремлював історик запорожців від основної маси українців. Маючи зацікавлення їхнім побутом, звичаями, устроями Січі, тому, ймовірно, до другого видання книги автор додав окремий розділ, у якому висвітлюються особливості запорозького життя. Цей матеріал – переклад відповідних частин твору Г. Л. де Боплана та малюнок човна – запорозької “чайки”. Запорожці в книзі загалом нейтральні, стаючи негативними лише при описі подій, пов’язаних з виступами проти російської влади.

Вихід праці “Історія Малоросії” Д. М. Бантиша-Каменського знаменував відхід від традиції художнього літописання до наукової історіографії історії України [34]. Вона була основою до створення об’єктивної картини минулого України. Праця Д. М. Бантиша-Каменського характеризується синтезом українського патріотизму й великодержавництва, загальноросійського, просвітницького консерватизму й лібералізму, загальноросійського патріотизму й проукраїнської симпатії, літературної сентиментальності й документальної об’єктивності.

“Історія Малої Русі” містить описи відомих постатей, пов’язаних з козацтвом в українській історії: Петра Конашевича-Сагайдачного, Івана Сірка, перших гетьманів. Вони достатньо повно охарактеризовані і в цілому позитивно. Чільне місце в цій “портретній галереї” займає Петро Сагайдачний. Д. М. Бантиш-Каменський одним із перших, хто звернувся до

опису його діяльності та зміг вийти на досить високий для свого часу рівень.

Однією з центральних позицій твору було характеристика подій визвольної війни під проводом Б. Хмельницького. Поняття “причини війни” Д. М. Бантиш-Каменський не виділяє сам, а фактично розкриває їх, характеризуючи період так званого “золотого миру”, відзначаючи гноблення українського народу в соціально-економічному та релігійному житті. Серед причин, що спричинили війну, автор виділяє особистий конфлікт між “Чаплицьким” та Б. Хмельницьким, який спровокував Богдана до рішучого кроку. Певного розвитку тут набуло й існуюче в українській історіографії уявлення про законність початку війни, пов’язане з королівським листом, який був збереженим Барабашем.

Особисті риси Б. Хмельницького Д.М. Бантиш-Каменський оцінює на дуже високому рівні, показуючи, що він був блискучим державним діячем, полководцем і дипломатом.

Досить цікавим, є дослідження Д. М. Бантиша Каменського щодо дипломатичних відносин уряду Богдана Хмельницького з іншими країнами, а також оцінка політики зовнішнього партнерства України. За викладом тексту видно, що Росія зайняла вичікувальну позицію, боячись відкрито вступити у війну: “...Российский двор, сохраняя союз свой с польским, ласкал Хмельницкого обещаниями, удерживал его пересылками, дарами от подданства турецкого или крымского...” [7, с. 316]. Згідно з джерелами, Д. М. Бантиш-Каменський зображує контакт Б. Хмельницького з іншими країнами та погрози полководця російському уряду, оскільки Росія у надалі не втручалася у війну: “...тогда о себе инако, я, Гетман, и войско промышляти будем...” [7, с. 63].

Д. М. Бантиш-Каменський описав події Руїни як епоху тривалої ворожнечі та зради гетьманів, у якому не останню роль відігравала боротьба між Росією та Польщею. Описи “боягузливого” Ю. Хмельницького,

“амбітних” І. Виговського та П. Дорошенка – тобто гетьманів, які, користуючись послугами поляків, намагалися “відірвати Україну від Росії”, часто зображуються негативно. Діяльність перших двох має такий характер тому, що ними було не підтримано порядку, який влаштував Б. Хмельницький: “...соделали из сей страны, благословенной самим небом, поприще междоусобных браней...” [7, с. 87]

Надалі Бантиш-Каменський описує історичні події, які призводять до подальшої втрати української автономії, зокрема, обрання гетьманом І. Скоропадського в Глухові. Посилаючись на свідчення деяких авторів, він дійшов висновку, що обрання Скоропадського було бажанням Петра І, який після відходу Мазепи до Карла XII, адже, на той час цар не міг скасувати Гетьманщині, тому хотів мати покірливого гетьмана: “...Если б он (Петро І) мог свободно действовать, еще тогда уничтожил бы гетманство; равно бы и малороссияне не избрали бы вольными голосами Скоропадского...” [7, с. 400].

Проте, незважаючи на рішення Петра І не скасовувати гетьманську владу, наступні зміни зовнішньополітичних подій (розгром під Полтавою, утвердження в Польщі ставленика Росії короля Августа II) призвели до суттєвого обмеження гетьманської влади, Д. М. Бантиш–Каменський назвав це “...початком знищення гетьманської влади...” [7, с. 415].

Епоха командування Скоропадського, позбавлена боротьби за автономні системи, не була цікава Д.М. Бантиш-Каменський: “...Вообще история сего края заметно слабеет в происшествиях, становится незанимательною. Одна только эпоха гетманства Полуботка разливают свет на события тех времен, подобно огню, собирающему всю силу свою, чтоб погаснуть...” [7, с. 418]. Полуботка зображує історик як талановиту, сміливу і мудру людину, яка не могла суперечити Петру І. Після Шерера та “Історії Русів” з яскравою національною ознакою виступив Д. М. Бантиш-

Каменський, зміст якого, безсумнівно, вплинув на формування національної свідомості читачів.

Робота з української історії Д. М. Бантиша-Каменського завершується характеристикою гетьманата Д. Апостола і К. Розумовського з частими згадками про гноблення з боку російського уряду та описом спроби гетьманів повернути елементи колишньої автономії. Імператриця Катерина II зображена, як освічена правительниця, яка дбає про свій народ, зокрема й українців. Скасування гетьманування К. Розумовського вчений оцінює як остаточне приєднання “Малоросії” “...к главному составу ея...” [7, с. 461]. Позитивною характеристикою відзначається і К. Розумовський, автор “Історії Малої Росії”: Очевидцы и предание свидетельствуют о редкой справедливости, величии души, природном уме, доброте сердца, беспримерной щедрости, правдолюбии и веселом нраве сего вельможи...” [7, с. 462].

Отже, можна стверджувати, що власне зміст книги Д. М. “Історія Малої Росії” Бантиш-Каменського, на яку він наводить документи, засвідчує прихильність її автора до трактування історії України з точки зору автономії. У дусі лояльності до російського уряду зміст книги не є суперечливими. У більшості випадків політичні, військові та культурні діячі характеризуються з точки зору їх діяльності в інтересах України. Сам Бантиш-Каменський, не дивлячись на різноманітну дослідницьку та адміністративну роботу, для більшості інтелектуалів усе життя був “істориком Малоросії”.

Дмитро Бантиш-Каменський має дуже широкий спектр першоджерел, адже його батько був управителем державного архіву, відомий історик і археолог, а в основоположній праці “Історія Малої Росії” він остається вірним російському царю, шаблем нижче ставить об’єктивної оцінки українського козацтва. Гетьмани, які боролися за українську автономію назвав зрадниками, виявляв особливу неприязнь до діянь Івана Мазепи.

2.3. “Козацьке минуле” у художній літературі

Іван Котляревський був патріотом, який пишався героїзмом історії України, підносив до ідеалу добу Гетьманства. Він часто у піднесено-героїчному тоні розповідає про тих, хто прославився в боротьбі за Батьківщину – Сагайдачний, Залізняк, “славний козацький полк”, Запорізька Січ. Розповідав про свою любов до рідної Полтави.

Загалом, XIX століття проходило під гаслом модернізації в політичному, економічному та культурному сенсі.

Саме в цей час виникає літературний твір, значення якого для української культури годі переоцінити. У 1798 році у Санкт-Петербурзі друком виходить “Енеїда” Івана Котляревського. Вона є першим твором написаним сучасною українською мовою [27]. “Енеїда” спирається на сюжет однойменної поеми римського поета Вергілія, однак її головними героями виступають українські козаки. Символічно, що через трохи більше 20 років після знищення російськими військами Січі українське козацтво виникає в літературі, а отже зміцнюється у колективній пам'яті. Причому, виникає українською мовою, яку в Російській імперії називали малоросійською.

Саме так, через м'яку силу, зародки нової української ідентичності починають торувати собі дорогу. Козацький міф, який продовжує існувати у піснях і літературі, стає для малоросійського населення імперії чимось, на кшталт, недосяжної, однак бажаної утопії про вільне самостійне і заможне життя. Показової, що саме цей міф залишається наскрізним і для православних галицьких русинів, які на довгий час залишалися підданими Австрійської монархії, проте плекають надії на національне відродження у статусі українців. Україна в її сучасних кордонах, лишається розірвано між Австрійською та Російською імперіями. Звісно, це не може не позначитися на населенні, яке адаптується під наявний суспільно-політичний і

культурний лад. Однак, об'єднавчою залишається колективна пам'ять про славетне минуле вільних і нескорених людей пограниччя – козаків.

Кондратій Рилєєв являється російським поетом і революціонер-декабристом, одним із п'яти ватажків, розстріляних під час грудневого повстання 1825 року, прихильник української ідеології національного визволення.

Рилєєв належав до напряму романтизму. В його “думах” на початку прослідковується російський націоналізм, але його швидко витісняють ідеї проти московського деспотизму, оспівування українського козацтва на чолі з Хмельницьким, який бореться з неволею (дума “Богдан Хмельницький”).

Про Україну Кондратій Рилєєв дізнався через свого батька – він служив у Києві і навіть купив там будинок і залишив його синові. Після повернення з наполеонівських війн молодий Рилєєв вперше познайомився з козацьким побутом.

Зацікавленість Рилєєва Україною зумовлена естетичними та політичними причинами. Рилєєв досліджував український фольклор, ознайомлений із представниками української школи російської літератури. Інтерес до України впливали з твердого переконання, що українському народові ще чужа рабська ментальність, створена російським кріпацтвом (“Про Острогозьку”). Наперекір загально прийнятим у його часи історичним планам Миколи Карамзіна, знаходимо у Рилєєва підтекст органічного зв'язку козацького Києва зі старим княжим Києвом (“Київ” із фрагмента поеми “Наливайко”) – це зумовлено впливом “Історією Русів” [48]. У байронівській тональності написана поема “Войнаровський”, у якій Войнаровський, засланий до Сибіру, показаний в ролі носія українського національного ідеалу, а Іван Мазепа через натяки піднесений на п'єдестал героїзму [53, с. 91-96]. Хоча поема була скалічена цензурою, скороченнями та коментарями, твір викликав захоплення в українців (лист Миколи Маркевича до автора від імені української громадськості, коментарі

харківського “Українського журналу”) і росіян – шовіністичне обурення. Пушкін всупереч створив поему “Полтава”. Збережені уривки з поеми Рилєєва “Мазепа”, емоційно напружені й сповнені пафосу боротьби проти поневолення Росією України.

Погляди Рилєєва поважав Шевченко, саме це призвело до ідеалізації ним декабристського руху. Твори Рилєєва неодноразово перекладалися українською мовою.

Східна Слобожанщина та його головне історичне місто Острогозьк мали велике значення для самого Кіндрата Рилєєва та його творчості. Одружившись у 1818 р. з Наталею Тевяшовою, спадкоємицею відомого роду острогозьких козацьких полковників Тевяшових, які 61 рік (1704-1765) керували острогозьким козацтвом, де й довго жив К. Рилєєв. Саме там він приділяє велику увагу демократичній історії українського народу, великій історії доби Київської Русі та славного козацтва. На прикладі демократичного, волелюбного українського суспільства стала основою прагнення Рилєєва побудувати майбутнє демократичне суспільство Російської держави. Після відвідин Східної Слобожанщини Рилєєв пише найважливіші поетичні твори – поеми та балади з життя українських князів і козаків. Він навіть називав свої балади українською назвою “думи”, творячи поеми: “Войнаровський”, “Мазепа”, “Наливайко”, “Богдан Хмельницький” та іншими “українськими” речами. Більше того, Острогозьк і Східна Слобожанщина для Кіндрата Рилєєва завжди були Україною, українською землею. Так, у листі до Фадея Булгаріна від 20 червня 1821 р. він пише з Острогозького: “Ось уже три тижні, як я бенкетую на Україні: п'ю донські вина та об'їдаюся стерлядями”. Коли ж друг Рилєєва Косовський у своєму віршованому листі до поета пише про те, що Рилєєву треба мабуть залишитися на Східній Слобожанщині на довший термін, аби набратися ще більшого натхнення для своїх майбутніх творів, Рилєєв відповідає йому поетичним зверненням “До Косовського” у відповідь на

вірші, в яких він радив мені назавжди залишитись на Україні. Рилєєв у цьому зверненні каже, що революційна боротьба з імперським деспотизмом не дала йому шансу залишитися в “земному раю” на Слобожанщині, українській землі.

Кіндратій Рилєєв опублікував розповідь про події, що відбулися в місті Острогозьк 1696 року, та зустріч українського полководця Івана Мазепи з російським царем Петром I в думі “Петро Великий в Острогозькому”. Він також написав “Про Острогозьк”, коротко розкриваючи історичну долю українського міста української слобідської козаччини. Але участь в антицарському повстанні 14 грудня 1825 р. і подальші арешти, суди, смертні вироки не дали змогу Кіндраті Рилєєву завершити розпочате й написати нове з української історії, більш яскраві поезії. Східна Слобожанщина досі пам'ятає відомого поета-демократа. 29 травня 2022 року в Києві зняли меморіальну дошку Кіндрату Рилєєву.

Рилєєв не цурався політично гострих і навіть небезпечних тем. Навесні 1823 року він почав писати поему “Войнаровський” про Мазепинське повстання та його наслідки [53]. Головний герой твору – молодий ідеаліст Андрій Войнаровський, племінник Мазепи, який приєднується до повстанців проти царя і їде за вождем на чужину. Був представником Карла XII у Стамбулі. У жовтні 1716 р. по дорозі з Османської імперії до Швеції був викрадений російськими агентами і доставлений до Петропавлівської фортеці. Потім його відправили до Якутська, де він і помер після шістнадцятирічного заслання. “Войнаровський” виявився пророчим твором, якщо не для самого Рилєєва, то для його товаришів, засланих до Сибіру після невдалого повстання декабристів. У 1821-1823 роках Рилєєв опублікував збірку віршів під назвою “Думи”.

На початку XIX століття Рилєєв почав писати віршований роман “Наливайко”, на який його надихнув лідер українського козацького

повстання кінця XVI століття. Вважається, що його поезія надихнула покоління революціонерів і вчених, зокрема українського емігранта Михайла Драгоманова, який у 1850-х роках написав: “Сповідь Наливайка було скопійовано в наш таємний зошит разом із творами Шевченка і прочитано з однаковим завзяттям” [48].

У 1823 році Рилєєв написав вірш до відомої зустрічі царя Петра I та полководця Івана Мазепи в Острогозьку 1696 році. Відомий Іван Мазепа очолив повстання українських козаків проти Петра I і об’єднався зі шведським королем Карлом XII. Рилєєв не цурається політично суперечливих тем чи напрямків історії. Його твір критикували за те, що він зобразив Івана Мазепу у позитивному світлі та дозволив йому в окремих сценах твору грати назавжди відданого патріота своєї батьківщини, готового пожертвувати за неї життям. Цей поетичний роман, опублікований у 1924 році, було пропущено після тривалого дослідження.

Таким чином, поезія Рилєєва надихала покоління революціонерів і вільнодумців Російської імперії. Зокрема, революціонерка Віра Засулич, одна з перших марксистів Росії, та політемігрант Михайло Драгоманов, одна з найвпливовіших постатей XIX ст., один із впливових українських мислителів. Пізніше Драгоманов згадував: “Я пам’ятаю, що ще в 1950-х роках “Войнаровського” і “Исповедь Наливайки” переписували разом із творами Шевченка у наших секретних зошитах і читали з такою ж пристрастю” [21, с. 13]. Сам Рилєєв шукав натхнення в історичних творах, а в останні роки перед повстанням особливо захоплювався історією українського козацтва.

Для талановитого автора Тараса Григоровича Шевченка розуміння історії України було способом виявлення сьогодення і спробою зазирнути до майбутнього свого народу. Отже, однією з головних тем його поетичної спадщини є тема козацтва. Край, де народився та зростав Шевченко, був батьківщиною великих діячів історії – Богдана Хмельницького, Петра

Дорошенка, Івана Мазепи, а Чигирин був у якості столиці відродженої України, ставши спадкоємцем княжої Русі. Так було для жителів Правобережжя й після того, як ліквідували козацький устрій на початку XVIII ст. Активно продовжують виступати проти іноземного панування. Найяскравішим проявом таких виступів є Коліївщина 1768 року під проводом Максима Залізняка. Майбутні покоління українського народу надихалися легендами та переказами про учасників гайдамацького руху та їхні перемоги. Тому всі ці значні, для нашого народу, події мають значне місце у творчості великого Кобзаря.

Навчаючись у Петербурзькій Академії мистецтв, у Т. Шевченка сформувався суспільно-політичний світогляд, крім того тоді він познайомився з популярною тоді “Історією Малої Росії” Д. Бантиша-Каменського та історичною працею М. Маркевича “Історія Малоросії”, де було викладено історію України від найдавніших часів до кінця XVIII ст. Для Шевченка була доступна й неординарна публіцистична праця “Історія русів”, поширена у списках задовго до публікації [48]. Т. Шевченко безперечно надихався роботою “Історія русів” та черпав звідти історичний матеріал для своїх творів, прикладом цього є поема “Сон”. Вперше про цей загадковий трактат Шевченко дізнався близько 1840 року. Саме з того часу Шевченко у своїх роботах залучає багато героїв “Історії русів”, а саме: Северин Наливайко та Яків Остриця, які уособлюють жертвність й страждання за долю Батьківщини. Іншим прикладом впливу “Історії Русів” на поему “Сон” – згадка про полководця Павла Полуботка, кинутого Петром I у Петропавлівську фортецю, який там загинув у 1724 році.

Т. Шевченко, здебільшого, пов’язує козацьку добу із Запорізькою Січчю, яка була джерелом лицарської вольності та основою визвольного руху. Запоріжжя стало втіленням звитяжності й самопожертви, найвищого стану національної ідеї. Серед творів про героїство козаків запорожців слід виокремити: “До Основ’яненка”, “Іржавець”, “Чернець”, “Ой крикнули сірії

гуси”, “Хустина”, – в них оспівується туга за минувшою славу козацтва. [49, с. 45–48]

Поет описує початок українського опору іноземному гніту, змальовуючи образ Северина Наливайка, який очолив козацьке повстання 1594–1596 років. Навіть не дивлячись на жорстокість придушення, воно дало потужний поштовх для українського визвольного руху.

У багатьох творах Т. Шевченка йдеться також про послідовників Богдана Хмельницького – полководців Івана Самойловича, Івана Скоропадського та Кирила Розумовського, які були відомі своєю вірною службою російському царизмі.

Однією з найвиразніших поем Т. Шевченка козацької тематики є “Гайдамаки”, театр подій, що зображуються у творі, відбувалися на території Гетьманщини. Описуючи протистояння запорожців проти Речі Посполитої, поет закликає “любити славу козацьку”. Але в той же час він з осудом згадує часи, коли внутрішній опір, який митець назвав “срамотною годиною”, завдав великої кривди українському народу та його історичній пам’яті. Отже, констатує факт, через сторіччя стає неможливим пошуки могил козацьких гетьманів Петра Сагайдачного, Якова Острянина, Івана Богуна та інших.

Таким чином, постання козацької України в поезії Т. Шевченка ґрунтується на глибокому знанні усної народної творчості та історико-літературних робіт, у яких міститься інформація про події XVI – XVIII ст. На поета значно вплинула українська дійсність XIX ст., коли соціальний і національний гніт у Російській імперії був на вершину свого піку. На основі цього відбувається певне переосмислення та своєрідна інтерпретація Кобзарем доби козаччини. Поет захоплювався героїчним духом козацьких борців, які відстоювали волю народу, захищали від зовнішньої агресії, благочестиво відгукувався про Запорозьку Січ. Проте “Березневі статті” 1654 р. безпосередньо мали вплив на історичне майбутнє України, тому у

своїй творчості Т. Шевченко робить доволі багато критичних зауважень про гетьмана Богдана Хмельницького та його послідовників. Але все ж таки, поет вірить у майбутнє українського народу і пам'ятки про велич та героїзм козацтва дадуть поштовх до створення нової української державності. Завдяки Т. Шевченку було закладено ядро “козацького міфу”, який являється ключовим елементом української культури та вплив на становлення української ідентичності.

Тарас Григорович Шевченко – не єдиний письменник, який слідом за Рилеєвим знайшов натхнення та історичний матеріал в трактаті “Історія Русів”. До нього долучилися й інші сучасники такі, як Олександр Пушкін і Микола Гоголь, які теж трактували “Історію Русів” інакше, ніж Рилеєв.

Таємнича праця “Історія Русів” захоплює уяву найвідомішого російського поета XIX століття та засновника сучасної російської літератури Олександра Пушкіна. “Множество мест в “Истории Малороссии суть картины, начертанные кистью великого живописца”, – писав він про “Історію русів” [48]. У 1836 році Пушкін у своєму журналі “Современник” видав численні уривки з цього твору. Маючи беззаперечний авторитет у російській літературі, його реакція та оцінка трактату “Історії Русів” має вагомий вплив на інтелектуальну еліту усієї Російської імперії.

У 1829 році Пушкін вперше знайомиться з рукописом “Історія русів”, незабаром після презентації поеми “Полтава”, яка оспівує перемогу Петра над Карлом XII і мазепинськими козаками в 1709 році. Цю поему часто розцінюють як відповідь Пушкіна Байрону, який, на думку Пушкіна, занадто ідеалістично описує “зрадника” Мазепу, коментарі до “Полтави” Пушкіна були різними. Неоднозначність критики полягає у тому, що одні звинувачували Пушкіна у відхиленні від образу Мазепи Байрона, а інші – у історичній недостовірності [62, с. 16]. З'являється критик, який запевняв у вірності подій Пушкіна, описаних історичними джерелами. Цей рецензент був професором ботаніки Московського, згодом ректором Київського

університету, Михайло Максимович, незабаром опублікував статтю “О Поэме Пушкина “Полтава” в историческом отношении”. Максимович відстоював тлумачення Пушкіна про виступ Мазепи перед Петром – нібито, полководець діяв з особистої образи – і вказав, що так “говорить історія”. Максимович під цим висловом мав на увазі рукопис “Історія русів”, в якій він вбачає аргументи підтвердження тез Пушкіна про те, що Мазепою рухала мета помсти за приниження царя, який схопив його за бороду на бенкеті, тому він і повстав проти царя. [39, с. 507- 515].

Російський імператор Микола I давав високу оцінку поемі Пушкіна “Полтава”, адже за допомогою цієї праці автор зміг продемонструвати свою вірність ідеології російської імперії, яка заперечувала права поневолених народів на власну незалежність та державність, у тому числі й українського народу. Проаналізувавши твір “Полтава” Пушкіна, слід зазначити, що формується завдання поеми у доведенні “історичної закономірності” ліквідації української державності та “історичну неминучість” входження України до складу Росії. Очевидним у поемі є возвеличення царя Петра I та приниження українського гетьмана Івана Мазепи, використовуючи до опису його образу такі епітети: “підступний”, “лютий”, “хитрий”, “холодний”, “згубник”, “лукавий”, “змій”, у нього “чорні помисли”, він носить у грудях “кипучу отруту”.

Для іншого російського поета, Кіндрата Рилєєва, в рукописі “Історія русів” козаками були наступниками у боротьбі зі самодержавством. То ж для Пушкіна, після розгрому декабристів, козаки – спільники у завданні зміцнення імперіалізму на західних кордонах, боролися з католицизмом та іноземним гнітом, зображення духу Росії та православ'я. Козацька міфологія з'явилась у російській літературі близько 1820-х років за допомогою рукопису “Історії русів”. Спочатку це звучало як заклик протистояти самодержавству на користь конституційних республіканських інститутів і ліберальних цінностей, згодом це стало інструментом

утвердження самодержавства, протистояння республіканізму та затвердження імперських планів у прикордонні. Але на цьому розвиток козацької міфології не завершився.

“Історією Русів” цікавився і Микола Гоголь – він розробляв свою версію козацького міфу. Для Гоголь як і інших представників інтелігенції російської літератури, рукопис “Історія русів” став джерелом натхнення, невичерпним запасом історичних сюжетів та образів. Микола Гоголь мав відношення до козацького роду, адже народився у 1809 році в дворянській родині, козацької крові на Полтавщині [48].

Письменник вдало використав свій інтерес до теми України та козацтва. Весною 1829 року Гоголь розпочав серію українських оповідань на основі фольклору, який перейняв від матері, надалі автор презентує їх під назвою “Вечора на хуторі біля Диканьки”, що принесе автору неабияку славу по всій імперії. У 1830 році Гоголь почав писати історичний роман “Гетьман”, головний герой – персонаж із трактату “Історія русів” Гетьман Остряниця. Повість “Гетьман” Гоголь так і не закінчив, нібито замість нього він почав роботу над повістю “Тарас Бульба”.

“Тарас Бульба” тісно пов'язаний з незавершеною попередньою працею, а найважливішим історичним матеріалом автора так і залишається “Історія русів”. У 1834 році Гоголь завершив “Тараса Бульбу”, а наступного року творчий доробок був опублікований [13]. У 1842 році він переписав текст, додавши кілька нових сцен, але не змінив основної лінії. Центральними героями повісті є козацький полковник Тарас Бульба та двоє його сини, Андрій і Остап. Дії розгортаються під час козацького повстання 1637–1638 років під проводом гетьмана Остряниці.

У 1834 році Гоголь мав намір про написання історії Малоросії: “До сих пор у нас еще не было полной, удовлетворительной истории Малороссии и народа, действовавшего в продолжение почти четырех веков независимо от России”. Його цікавило, “как образовался в ней этот

воинственный народ, казаки, означенный совершенною оригинальностью характера и подвигов” [13, с. 76.]. На думку Гоголя Малоросія є частиною “Росії”, зрідка вживаючи “Росія” і синонім до слів “Великоросія”. Таким чином, коли ставиться питання про те, який зміст Гоголь вкладає в поняття “російський”, його твір можна трактувати по-різному. Для автора “Історії русів” і Гоголя козаки були переважно самостійним народом.

Загадковий трактат “Історія Русів” захопив увагу ще одного письменника – Пантелеймона Куліша. Народився в родині дрібної шляхти на Чернігівщині, став одним із найвидатніших серед українських письменників і фольклористів ХІХ ст. На початку 1940-х років Пантелеймон був затятим прибічником праці “Історія русів” та палким пропагандистом пов’язаного з нею козацькою міфологією. У 1843 році випустив два твори, на які справила великий вплив “Історія русів” – повість російською мовою “Михайло Чарнїшенко, или Малороссия восемьдесят лет назад” і популярна історична поема українською мовою “Од початку Вкраїни до батька Хмельницького”.

“Історія русів” завдала козацькому міфу привабливості для майбутніх українських інтелектуалів, але надто довго не могла контролювати їхнє тлумачення міфу. Спершу члени Кирило-Мефодіївського братства сприймали козацьку міфологію в початковому “історієрусівському” вигляді, але згодом інтерпретували його на свій лад. Пантелеймон Куліш, Микола Костомаров, і Тарас Шевченко наголошували на егалітарності козацтва.

Варто зазначити, що до табору скептиків “Історії русів” приєднався колишній прихильник Пантелеймон Куліш. Куліш і Микола Костомаров зрозуміли, що рукопис, яким вони так зачаровувалися, був далеко від їх ідеалів народництва та загальної рівності. Як політичні діячі та літератори, Куліш з Костомаровим відводили першочергову роль народу і протиставляли їм шляхтичів-консерваторів. Протилежним було те, що для автора “Історії русів” народні маси були рабами варварських звичаїв і

забобонів [48]. Автора “Історії Русів” і колишнього кирило-мефодіївця поєднує захоплення козацькою історією та глибокий патріотизм. Чари минули, коли Куліш і Костомаров зрозуміли, що “Історія русів” перегукується лише з національними елементами їхнього світогляду.

П. Куліш старався об’єктивно поглянути на козацтво та його роль у становленні української держави. Ця спроба була позитивно оцінена багатьма дослідниками, особливо М. Грушевським. Однак Пантелеймон Куліш перебільшив негативне уявлення про козацтво, поклавши початок формуванню козацького міфу, який став руйнівним чинником в історії становлення української держави.

Міф про безсмертну постать запорозького козацтва став важливим змістовим центром повісті П. Куліша “Потомки українського гайдамацтва” [35, с. 213-233]. Для письменника важливо було побачити в своїх сучасниках, нащадках козаків-лицарів, якості гідності “славних прадідів великих”. У своїх численних художніх і наукових творах автор нагадує про чесноти козацтва, насамперед про турботу, про долю України. Ця ідея всюдишуца в історичному романі “Чорна Рада” 1857 року, де також відображено народне уявлення про невмирущих козаків [27]. У романі освячено образи славетних захисників вітчизни, які автор показує увічненими на стінах “дерев’яної церкви гетьмана Петра Сагайдачного” у Києві, де зображені “і Нечай, і Морозенко” та ін. Цим романом та проаналізованими оповіданнями П. Куліш стверджує погляд на найвищу місію козацтва та його нащадків: боронити батьківщину від ворога, “віри не губити”, “козацької слави жити”.

У своїй праці П. Куліш не ідеалізував запорозьких козаків. Їх зображував здатними на злочини, наприклад, на розбій, але в повісті козаки йдуть туди, щоб врятувати ще одну козацьку душу, яка страждає від нездійснених мрій про особисте щастя. В той же час, за П. Кулішем, для запорожців важливими й очевидними були морально-етичні народні норми,

як от: “добра слава краща від грошей”, “Нетружені гроші до добра чоловіка не доводять” [35].

Вихід історичної прози І. Нечуя-Левицького в кінці ХІХ століття стало надзвичайним мистецьким явищем, яке визначило літературний процес не лише в контексті вираження національних ідей у процесі українського відродження, а й у площині співіснування модерністських і стійких реалістичних тенденцій, що почалися в той час. 1870 – 1890-ті роки - визначний період, коли творчість І. Нечуя-Левицького увійшла в процес української літератури, відіграла важливу роль у збереженні та розвитку української національної самосвідомості, розвитку національної культури та письменства, літературної критики, публіцистики, педагогіки, мовознавства. Учасники українського національного руху неодноразово підкреслювали вплив І. Нечуя-Левицького на підростаюче покоління, його вміння порадити і допомогти знайти своє місце на зламі століть.

І. Нечуй-Левицький вважає своїм обов'язком створити деякі історично-популярні нариси та статті для народу, головними темами були: з часів Хмельницького, з часів перших київських князів, про релігію та звичаї в Україні, починаючи з доби перших київських князів і до великої Руїни козацької держави, зокрема “Перші київські князі” (1876), “Татари і Литва на Україні” (1876), “Унія і Петро Могила” (1876), “Український гетьман Богдан Хмельницький і козаччина”, “Українські гетьмани Іван Виговський та Юрій Хмельницький” (обидва – 1878). За визначенням І. Франка, головною ознакою нарисів Нечуя-Левицького була популяризація історичних поглядів М. Костомарова та В. Антоновича [56, с. 370–376].

Іван Нечуй-Левицький захоплювався давньою історією України та історією героїчного козацтва. Образи гетьманів і козаків-запорожців є для нього втіленням національного ідеалу, волелюбності та незламності духу народу, його найкращих рис.

Історична казка автора “Запорожці”, створена 1872 року, вперше вийшла друком у львівському журналі “Правда” (1873 р.). в той же рік вона була видана у Львові окремою брошурою, а в Києві 1874 р. та увійшла у збірку “Повісті Нечуя-Левицького”. Через захоплення історією, культурою, мовою та славною історією народу, Нечуй-Левицький перебував під наглядом поліції, а його казка “Запорожці” неоднократно опинилась під царською цензурою.

Ширшою темою твору “Запорожці” є роздуми Нечуя-Левицького про майбутність України. Письменник зробив висновок, що ті чесноти, якими володіли запоріжці, треба пам’ятати, цінувати й наслідувати, якщо прагнемо повернути батьківщині колишню славу та велич.

У 1897 році Іван Нечуй-Левицький написав історичний роман “Князь Єремій Вишневецький”. Для точного й правдивого повідомлення про козацьку добу автор сумлінно проаналізував усі праці сучасників Єремії Вишневецького – козацькі літописи Самійла Велички, Григорія Граб’янки, Самовидця і навіть щоденник Богуслава Маскевича, слуги князя Єремії, Вишневецького. Також опрацював наукові дослідження, які були присвячені тому періоду, зокрема; Олександра Лазаревського, Миколи Костомарова та Пантелеймона Куліша [25].

“Князь Єремія Вишневецький” приурочений визначному періоду української історії. За історичну основу “Князя Єремії Вишневецького” письменник заклав події визвольної війни, яку очолив гетьман Богдан Хмельницький у середині XVII ст., зрадник православної віри і свого народу. Вибір у творі не позитивного героя вирізняє роман Нечуя-Левицького серед багатьох інших історичних романів про славетного гетьмана та борця за справедливість. Слід зазначити, що автор не тільки висвітлює негативні риси і поведінку Єремії, а й акцентує увагу на його позитивних якостях в окремих епізодах твору: талановитий полководець,

який організовує власну армію, ощадливий господар, не любить танців, але мандрує. багато.

У своєму романі автор показує суперечливість давньоукраїнської дійсності, відображаючи дійсні польсько-українські відносини другої половини XVII ст. Автор показує ополячення й покатоличення українського народу, гніт українського правобережного населення польською шляхтою.

Наприкінці XIX століття вийшов інший роман І. Нечуя-Левицького “Гетьман Іван Виговський”. Центром роману являються історичні події, що розгорталися в середині XVII ст., після підписання Переяславської угоди полководець Хмельницький був живий, а генеральним писарем був Виговський.

У статті “Українські полководці Іван Виговський та Юрій Хмельницький” (1878) автор не конкретизує власне значення правління І. Виговського для української історії, публічно не висловлює позитивного або негативного ставлення, але часто звинувачує Виговського у незмозі повернути українців до себе. І. Нечуй-Левицький вважає, що гетьман зробив вагомий внесок у розвиток незалежної української держави тим, що вперше виступив проти зради Москви, порушивши дещо дух рівноправності Переяславської угоди. Автор подає історію перших років періоду Руїни, уникаючи будь-яких висновків і дозволяючи читачеві самому зрозуміти події.

Таким чином, так постають перед очима образність легендарних гетьманів і козаків, створені за допомогою яскравих художніх засобів, впливаючи на нашу уяву, спонукаючи замислитися над майбутнім, минулим і сучасним.

Григорій Квітка-Основ'яненко – український прозаїк, драматург, культурно-громадський діяч. Основоположник жанру соціально-побутової комедії в художній прозі та українській класичній літературі. Творчість

письменника утверджує благородні морально-етичні якості людини, має значний вплив у розвитку української мови.

Походив з козацько-старшинського роду на Слобожанщині Квіток, який славився своїми представниками в козацьку та імперську добу. Із задоволенням слухав народні перекази, легенди та міфи про славні подвиги козаків. Все це мало значний вплив на створення художнього смаку молодого Квітки, прищепило йому любов і повагу до української літератури, а також до простих трудівників.

“Конотопські відьми” – сатирична фантастична повість українського письменника Григорія Квітки-Основ’яненка, написана в 1833 році та презентована в 1837 році у книзі “Малоросійських оповідань” [27].

У повісті йдеться про козацького старшину, сотника славетної Конотопської сотні Микиту Уласовича Забрюху, його писаря Прокопа Ригоровича Пістряка та відьму Явдоху Зубиху.

Події в повісті “Конотопські відьми” розгортаються у період Руїни за часів так званої Гетьманщини – військового адміністративного устрою Лівобережної України та міста Києва, поділеного на полки й сотні. Ця система існувала понад сто років і була замінена намісництвом у 1782 році, а згодом – губернською формою управління. Російський царизм поступово очищав Україну від державності, завжди обмежуючи демократичний характер козацького устрою на Запоріжжі. Колишня старшина, яка накопичила майно, отримала від царського уряду дворянські титули та привілеї, була зведена до рядових панів.

Особистість Андрія Чайковського займає чільне місце в історії української літератури на порубіжжі XIX – XX століть. На жаль, довгий час роботи автора не публікувалися, адже Чайковським було написано десятки прозових творів у різних жанрах, серед яких найпопулярнішими є оповідання та повісті про українську історію: “За сестрою” (1907),

“Віддячився” (1913), “Козацька помста” (1920), “На уходах” (1901), “Олексій Корнієнко” (1924) [27].

Серед тематики творчої спадщини письменника переважною є історична проза, автор працював у цьому жанрі майже 30 років. Андрій Чайковський пояснював свою зацікавленість до мистецьких проявів минулого, таким чином: “Я поклав за ціль мого життя переповісти в белетристичній формі здебільшого нашу історію з козацького періоду...” [44, с. 26].

Період визвольної війни українського народу проти турецько-татарських ворогів, який породив колоритні образи Петра Сагайдачного, особливо приваблювала письменника. Зацікавленість саме цією історичною особою пояснюється тим, що цей український полководець походить із самбірської ходячкової шляхти, від якої коріння брав і сам Чайковський, саме так по-галицьки називали селян із наддніпровських сіл, які отримали шляхетський привілей від польського короля за участь у поході проти турків.

Намір написати роман “Сагайдачний” виник ще до Першої світової війни, коли Чайковського висунули “кандидатом на сеймового посла”. Знаючи, що на Самбірщині, в його рідному місті, було багато представників мало земельної шляхти, які могли самі вирішувати на виборах, і підготував для них історичний виклад, аби запевнити виборців: у давні часи дрібно земельна шляхта твердо підтримувала своє вірування і людей.

Свою широку обізнаність історією козацтва А. Чайковський виявив у кількох історичних статтях, які могли б слугувати своєрідним заключенням автора до роману “Сагайдачний”: “Петро Конашевич-Сагайдачний”, (1917), “Запорожжя” та “Московський цар Дмитро Самозванець”. “Хотинська справа” (1928) – останній нарис був написаний в ході твору над заключеними частинами [27].

Художнє зображення головної проблематики періоду – оборона батьківщини від турецько-татарської навали – визначає композицію трилогії. Автор зосереджує увагу на описі життєвої картини Петра Сагайдачного від важкого дитинства і закінчуючи вершинами козацької слави та набуттям надзвичайної мужності й глибокої мудрості у важкій боротьбі з ворогом Батьківщини.

Петро Конашевич-Сагайдачний – центральний герой трилогії, на ньому зосереджені сюжетні лінії роману. Чайковський мав позитивне ставлення до нього, побачити це можна у піднесеному романтичному підході авторської оповіді. У період скрутних моментів долі, автор на вищому рівні описує високий бойовий дух, силу і мужність, готовність до самопожертви для незалежності Батьківщини. Кожна інформація про життя полководця та його діяльність супроводжується важливими історичними документами, переважно зі спадщини Михайла Грушевського, який органічно поєднується з художнім домислом автора.

На противагу своїм попередникам Д. Мордовця та О. Маковея, які створювали образ Сагайдачного переважно як полководця Запоріжжя, не заглиблюючись у психологію героя, не аналізуючи мотивації його вчинку в певних історичних обставинах, Чайковський щиро створював історичний ідеал патріота, який відстоював національне і соціальне визволення українського народу.

Варто зазначити, що до створення художніх доробків на історичну тематику такі, як роман “Сагайдачний”, автора спонукав не тільки просвітницький намір, а й бажання встановити правду про Запоріжжя, яка була сфальсифікована історичними та літературними діячами сусідніх країн. А. Чайковський в історичній розвідці “Запорожжя” писав: “Про Запорожжя писалося і тепер пишеться на двоякий лад. Польські та московські історики здебільша, а популярні письменники у повістях і романах представляють Запорожжя як об’єднання усякої дикої наволочі,

котра жила грабунком, не мала у себе ніякого закону, ні моралі і поповняла такі злочини і варварства, що аж диво, що Господь на покарав їх содомським вогнем. Досить прочитати повість польського письменника Генрика Стенкевича “Огнем і мечем”, про один побут польського шляхтича на Січі, щоб не відвернутися з відразою від того препоганого кодла і соромитися тої сторінки нашої історії, в котрій Запорожжя відіграло головну роль. Другі, знову письменники, граючи на струнах романтичного сентименталізму, ідеалізують Запорожжя в поезії і прозі, що читача доводить аж до задурі. Та ні одне, ні друге не доведе до зрозуміння того, як було справді” [60, с. 517].

Не менш важливою є повість “За сестрою” Андрія Чайковського, яка стала популярною, як тільки була написана. Хоча, за словами Стефанії Андрусів, повість “ще дуже наївна за сюжетом і способом творення характерів героїв” [3], проте варто відзначити, що “козацька наука” письменника починалася з саме з неї. Як зазначав сам Андрій Чайковський, цей твір створений для того, щоб показати всім історію нашої козаччини, ще раз нагадати, хто ми і ким були наші предки.

Наступна творчість А. Чайковського, за дослідженнями Стефанії Андрусів, “еволюціонує від вигаданих героїв і подій” до “реальних подій минулого, заснованих на реальних історичних особах” [3]. Ці особи, як, наприклад, герой роману “Сагайдачний”, теж вчилися “козацькій науці”, без якої не стали б героями в національній історії.

Нариси про минуле А. Чайковського демонструють “зразок поведінки народ”, що призвело до діалогу “українця з українською історією”, зрештою, сучасники письменника-патріота були залучені до “козацької науки”.

2.4. Вплив “козацького минулого” на образотворче та музичне мистецтво

Інтерес до такого яскравого явища, як українське козацтво, в сучасних умовах переосмислення української історії помітно зріс. Сьогодні вся територія України причетна до діяльності козаків. “Козацтво назавжди увійшло у свідомість українського народу, як символ його прагнення до свободи, демократії та національної незалежності, забезпечивши зародження в ньому нових стереотипів мислення”, – писав автор “Історії козацтва. Країна-Армія-Битва” О. Гуржій [20].

Еволюція козацької теми в образотворчому мистецтві поділяється на дві епохи – епоха козацької доби, де творці мали можливість створювати художні образи конкретних видатних діячів українського козацтва з живих прототипів, і епоха посткозацького періоду, коли у митців таких можливостей уже немає. З остаточною ліквідацією Гетьманщини та Запорозької Січі зникає жанр козацьких портретів.

У серії офортів “Живописна Україна” (1844) Т. Шевченко уперше в українській станковій графіці мав на меті поширювати картини сучасного життя народу у зв’язку з історичною минувшиною. Серія повинна була вийти у форматі періодичного видання (12 видань на рік), яка мала 3 жанрові тематичні лінії: українські краєвиди, народний побут та історичні події. Т. Шевченко зміг успішно виконати 6 офортів: “Дари в Чигирині 1649 року” [Додаток А], “Старости” [Додаток Б], “Судна рада” [Додаток В], “Казка” [Додаток Г], “У Києві” [Додаток Г], “Видубицький монастир у Києві” [Додаток Д]. Це було одним із визначних феноменів української художньої культури, яке не мало аналогів у мистецтві слов'янських народів [37].

У 1845 р., закінчивши Петербурзьку Академію мистецтв, Т. Шевченко приїхав до Києва і влаштувався художником Київської археографічної комісії (1845-46), що дало йому змогу для подорожі по Україні, маючи на

меті точно зобразити архітектурні об'єкти та ландшафти. З-поміж малюнків у акварельній техніці вирізняються такі роботи художника – “Богданові руїни в Суботові” [Додаток Е], “Богданова церква в Суботові” [Додаток Є], “Козацькі хрести” 1845 року. У зображення пам'яток архітектури та пейзажів, пов'язаних з козацькою тематикою, Т. Шевченко завжди вносив багато індивідуального, наприклад: “Будинок І. Котляревського в Полтаві” [Додаток Ж], “Мотрин монастир” [Додаток З] – обидві 1845; “Чумаки серед могил” [Додаток И], “Коло Седнева” [Додаток І] – обидві 1846 року.

Друга половина ХІХ ст. знаменується становленням і розвитком української національної мистецької школи, напрям якої – звернення до сільської тематики та історії. Важливе місце у діяльності українських митців посідає козацька тематика, визначена за принципами побутової та історичної достовірності.

Побутово-етнографічний напрям притаманний для О. Сластіона (“Проводи на Січ”, 1898) [Додаток Ї], Ф. Красицького (“Гість із Запоріжжя”, 1901) [Додаток Й], М. Пимоненка (“В похід”, 1902) [Додаток К], окрім цього й для поштових листівок з малюнками присвячених до народних пісень А. Ждахи та ін..

Напрямок героїко-епічного зображення сюжету проявляється у роботах С. Васильківського (“Козаки в степу”, 1890–1900 [Додаток Л], “Похід козаків”, 1917), О. Мурашка (“Похорон кошового”, 1900) [Додаток М]. М. Івасюк приурочив свою картину “Вїзд Б. Хмельницького в Київ” [Додаток Н] конкретній історичній події, а С. Васильківський за допомогою архітектурного пейзажного мотиву, слідуючи за Т. Шевченком, спонукав глядачів до усвідомлення образу гетьмана Б. Хмельницького (“Руїни в Суботові”, 1890-ті рр.) [36].

Більшість митців використовували у своїх роботах героїчний образ запорозьких козаків, овіяний військовою романтикою, не дивлячись на

різноманіття підходів до вирішення козацької теми. По-перше, це стосується картини російського художника І. Рєпіна “Запорожці пишуть листа турецькому султану” (1880–91), яка вважається піком героїки України [Додаток О].

Тема “Запорожців” впливала й на послідовників І. Рєпіна настільки сильно, що ті студенти, які ніколи не зверталися до історичного жанру, згодом також малювали конкурсні роботи з історії козацтва.

Створення колективу художників з України мав вагомий внесок у розвиток і популяризацію козацької теми. Переважний напрям – ілюстрації до популярних українських тем, особливо сюжети із козацького життя. Серед них виділяється талантом І. Їжакевич, творчість якого вважається продовженням альбому Т. Шевченка та Л. Жемчужникова “Живописна Україна”.

З'явилися численні монументальні та станкові скульптури, які увійшли в історію мистецтва, у тому числі одна з найкращих пам'яток України ХІХ ст. – пам'ятник Б. Хмельницькому в Київ (1888), російського скульптора М. Микешина [Додаток П].

У другій половині ХІХ – на початку ХХ століття на західних землях України станковий живопис мав відмінні риси розвитку від інших регіонів України, маючи вплив Австро-Угорської імперії в політичних, економічних і культурних сферах, а так же вплинули й інші мистецькі центри – Віденська та Краківська академії мистецтв, беручи до уваги віддаленність від художніх центрів Наддніпрянської України. Окрім К. Устияновича, М. Івасюка та А. Манастирського, інтерес до козацької тематики виявляли багато маловідомих митців: Т. Копистинський (триптих “Гальшка Острозька”), С. Томасевич (“Напад татар на церкву”), О. Скруток (Скрутка; композиції на теми козацтва), Я. Пстрак (портрет Б.Хмельницького, 1906; “Козак з полоненим яничаром”, 1904; “Козак-литаврист”), Ю. Пігуляк (портрет Б. Хмельницького, 1887), Й. Курилас (“Визволена”) та інші [36].

Потужний вплив на розвиток такого феномену, як українське кобзарство XIX – XX ст., мала козацька музика, особливо думи. Таким чином кобзарі наслідували ознаки репертуару та особливості виконавства від попередників, а саме: своєрідний синтез ораторського та патетичного чи трагічного романтичного речитативу з імпровізованим струнним акомпанементом, а також ритмічних принципів звучання та образотворчого тематичного змісту [59].

Козацький героїзм, козацька самодіяльність і кобзарська музика мали потужний вплив на професійну творчість композиторів, наприклад, опера С. Гулака-Артемовського “Запорожець за Дунаєм” (1862), яка нині є ідеалом поєднанням козацьких культурних традицій разом з творчим пошуком українських митців посткозацького періоду.

Музично-пісенний здобуток козаків надихав багатьох інших композиторів, наприклад: П. Ніщинський (хор “Закувала та сива зозуля”, обробки народних пісень “Байда”, “Козак Софрон”, “Ой гук, мати гук”), М. Леонтович (обробка народної пісні “Козака несуть”), П. Козицького (симфонічна сюїта “Козак Голота”), М. Вериківський (опера “Сотник”, симфонічна поема “Петро Конашевич-Сагайдачний”, кантата “Дума про дівку-бранку”), Л. Ревуцький (збірка “Козацькі пісні”, обробка народних мелодій), К. Данькевич (опера й сюїта “Богдан Хмельницький”), В. Гомоляк (1914–1980; балет “Запорожці”, музична драма “Маруся Чурай”), А. Філіпенко (1912–1983; оперета “Людолови” за однойменним романом З. Тулуб), Г. Майборода (вокально-симфонічна поема “Запорожці”) [59].

Більш ґрунтовно слід зупинитися на особистості Миколи Лисенка, який являється засновником і одночасно легендою, і вершиною української класичної музики, як Тарас Шевченко в українській літературі. Микола Лисенко пов'язаний з періодом становлення української музики як професійного роду діяльності. Лисенко більш відомий як композитор, але

він зробив вагомий внесок розвиток українського театру і культурної освіти.

Коріння талановитого композитора бере початок із відомого козацько-старшинського роду. Тож не дивно, що сюжет повісті М. Гоголя “Тарас Бульба” захопив його. Ця повість мала вплив не лише на Лисенка, а й інші композитори. У 1852 році М. Глінка задумав написати першу російську симфонію “Тарас Бульба”. У 1860-х роках думка про створення опери виникла у О. Серова, М. Афанасьєва; зокрема, гоголівський сюжет використали для своїх опер композитори В. Кюнер (1880), В. Кашперов (1893). Але ніхто з авторів не розкрив задуму М. Гоголя так, як це вдалося зробити Лисенку.

У 1878 році на сюжет цієї гоголівської повісті український композитор П. Сокальський написав оперу “Облога Дубна”. Але для митця головним стала не національно-визвольна ідея, яка є основною концепцією “Тараса Бульби” М. Лисенка, а етична проблема відносин особистості й суспільства. Так, на противагу “Тарасу Бульбі” М. Лисенка, у центрі твору П. Сокальського – Андрій Бульба, людина, яка протиставила свої особисті інтереси інтересам народу. Зокрема, опера написана російською мовою. А для М. Лисенка у відображенні національного велике значення мала, передусім, інтонація української мови, через яку він формує музичну інтонацію всього твору [6].

Для М. Лисенка, як і для М. Гоголя, Запорізька Січ була гідна найвищої поетизації. Композитора захоплював козацький період тим, що козаки були вільними людьми, боролися за волю народу й досягли державної автономії в Гетьманщині. Козацька тематика стала лейттемою творчості М. Лисенка, вона висвітлена в усіх жанрах, у яких творив митець: камерно-вокальних, хорових, інструментальних та оперних.

Запорозька тематика, козацько-кобзарські мотиви є панівними у творчості М. В. Лисенка. Його опери “Тарас Бульба” (1890) й “Енеїда”

(1911), оперета “Чорноморці” (1872) та численні обробки народних історичних пісень і пісень на слова Т. Шевченка становлять блискучі зразки переосмислення духовного надбання козацтва.

Така зацікавленість українською історією, козацькою добою у М. В. Лисенка, як і у М. В. Гоголя, мала, передусім, особисте підґрунтя. Предки композитора (як і предки М. Гоголя) походили з козацького роду (ще з початку XVII ст.) та були старшинами в українському козацькому війську [30]. У дитячі роки зацікавленість історією викликало читання історичних творів: балад В. Жуковського, повістей М. Гоголя, романів В. Скота. Значний вплив мала поезія Т. Шевченка, яка, як пише М. Старицький, “зачарувала його музичною звучністю й силою простого народного слова” [56, с. 18]. Будучи уже дорослим Лисенко відвідав Хортицю - колишній осередок Запорізької Січі, ця подорож справила незабутнє враження на нього.

Тому М. Лисенко вважав українську історію гідною найвищої поетизації. Козаки захоплювали композитора тим, що були вільними людьми, боролися за волю народу й досягли державної автономії. У композитора це викликало палку зацікавленість козацькою історією, що сприяло збиранню зразків народнопісенної творчості. Таким чином, фольклористична діяльність стала однією з провідних у Лисенковій творчості.

Тарас Бульба – це цілісний героїчний образ козака, який ввібрав у себе типові риси народного характеру героя, які проявляються в його психологічній характеристиці, у мові, у побутових батальних сценах, у народних звичаях (кулачні змагання, танець, пісня) [8].

М. Лисенко майстерно втілює масштабний, багатосторонній та водночас гармонійний образ Тараса, оспівуючи його героїко-патріотичні риси, його волелюбність, ідеали, прагнення, хоробрість та відданість обов'язку.

Картина козацької історії, змальована у повісті М. Гоголя, була дуже близька М. Лисенку. Спільним для них було те, що звертаючись до козацької теми, вони прагнули порушити злободенні проблеми сучасності [26, с. 42-44].

Оперу М. Лисенко писав протягом довгих десяти років – 1880-1890. Наразі не маємо документальних даних із приводу того, на основі якої редакції повісті, першої чи другої, було написано лібрето “Тараса Бульби”. Але детальний аналіз лібрето та літературного тексту дає підстави стверджувати, що використано саме другу редакцію. Утім, цілком можливо, М. Лисенко зі М. Старицьким могли знати обидві редакції повісті.

М. Лисенко зі М. Старицьким, як і М. Гоголь, не відображають точні історичні факти. Водночас вони розпочинають оперу сценою (якої немає в повісті) на Подолі у Києві біля воріт Братського монастиря, заснованого у 1625 році. У цій сцені закладено конфлікт українського народу й Кобзаря з польськими комісаріатами, конкретизуються історичні події XVII століття – розпал боротьби українського народу проти польської шляхти.

Змальовуючи події козацької історії М. Гоголь та М. Лисенко особливу увагу приділили втіленню Запорізької Січі як козацької республіки з її суспільним устроєм, вільнолюбним духом козацтва.

В опері М. Лисенко засобами музичної драматургії змальовує, як Січ виховувала в козаків мужність, відвагу, почуття побратимства й відповідальності за свою Батьківщину. Та на противагу М. Гоголю М. Лисенко все ж свідомо підкреслює найкращі риси образу козацтва. Очевидно, він дещо ідеалізує його, зосереджуючи увагу на національно-визвольній ідеї [6].

М. Лисенко, як і М. Гоголь, скоріше орієнтується на фольклорні зразки, аніж на точне відображення історичного минулого. У змалюванні козацької доби обидва митці крізь призму народної творчості поетизували події, оспівували риси характерів козаків.

Народнописенні джерела стали основою музичного мовлення М. Лисенка. Він записав і видав чимало козацьких історичних пісень. Йому належить першість у виданні нотних записів дум, які виконував кобзар Вересай. М. Лисенко вперше досліджував музичні особливості дум та історичних пісень у своїй праці “Характеристика музичних особливостей дум і пісень у виконанні кобзаря Вересая”. Особливості дум та історичних пісень він часто використовував у своїй творчості, зокрема в опері “Тарас Бульба”, прагнучи надати музиці національно-історичного колориту. Він заглиблюється в народні пісні, використовує характерні ладово-інтонаційні особливості народної мелодики, надихається емоційно-сміисловою виразністю народної музики.

Слід зазначити, що від класичного гоголівського сюжету у своїй опері Лисенко відійшов. Особу Тараса він зображує, по-перше, як козака-патріота, сильного і стійкого. Зображується сюжетна лінія твору, яка висвітлює сімейний конфлікт між синами козака Остапом та Андрієм, проблематика їхньої національної самоідентифікації.

Отже, тема героїчних образів козаків належить чільне місце у творчості композитора і письменника, адже вони втілюють ідеї народної волі, що якнайкраще відповідало національним потребам, ідейним пошукам національно свідомої української інтелігенції. Створюючи героїчні образи козаків на фольклорній основі, розвиваючи та індивідуалізуючи їх, М. Лисенко та М. Гоголь досягли високої професійності і художньої досконалості. І саме українська історія та фольклор стали тим тлом, на якому формувався ментально-емоційний світогляд цих видатних митців.

Шедеври української мелодики, пов’язані з козаччиною, здобули всесвітню славу і надовго увійшли в музичне життя народів багатьох країн. Значний інтерес іноземців проявляється в основному до кобзарського мистецтва козаків, особливо їх створення та виконання дум.

2.5. Ідеї “козацького минулого” у суспільно-політичному житті

На зламі XIX – XX століть відбувається активний розвиток різноманітних відповідно змісту і форми діяльності суспільні об'єднання, за допомогою яких спрямовуються більшість суспільних сил саме на вирішення загальнодержавних політичних проблем. Тому наприкінці XIX – на початку XX століття молодіжні організації досягли великого прогресу і стали важливим фактом в нашій історії. Отже, досвід національно-політичних рухів у Галичині має значний науковий і громадсько-політичне зацікавлення. Політичні партії та громадсько-політичні об'єднання молодіжних організацій є втіленням духовної культури українського народу, національної свідомості, свободи особистості та свободи нації. Їхньою метою було продовжити розпочатий раніше духовно-просвітницький процес, надати їм історичної сили та незворотності у свідомості молодого та підростаючого покоління.

Протягом XIX – XX століть інтелектуальна еліта була наповненою козацькою ідейністю та духовністю. Національно свідомі українці того часу завжди були схильні до козацької ідеології та духовності та приймали нових життєво-важливих, національно-державницьких форм.

Українська молодь продовжувала різні форми і традиції козацької діяльності. Ще в другій половині XIX ст. відбулося зародження молодіжних козацьких братств і товариств, куренів, кошів. Широкомасштабні національно-визвольні рухи XIX – початку XX ст., базувалися на козацьких традиціях.

Вільна і незламна людина – ідеал козацької педагогіки. Козацька педагогіка мала на меті підготовку фізично міцних та здорових українських захисників від іноземного поневолення своєї Батьківщини, формування у молодого покоління вірність, духовну силу та тверду волю. Козацька педагогіка базується на передачі життєвого досвіду, знань, умінь і народних традицій, шанобливому ставленні до Бога, старших, батьків [29, с. 237-245].

Поняття нації – це певний комплекс вірування, світогляду і розуміння, духовного та інтелектуального потенціалу нації [28]. Це нестабільне явище, яке має свою динаміку і мінливість, що зазнає змін на різних етапах свого історичного розвитку. В козацьку добу формується національна ідея, частиною якого є козацький ідеал. В цей період також формується ідея єдності, цілісності і неподільності українських земель. Навіть на нинішньому етапі державотворення залишається питання єдності. Козацькі організації сучасної України безпосередньо мають внесок у боротьбі за соборність і неподільність України.

Політичний молодіжний рух почав зароджуватися у другій половині XIX ст. в період формування його громадської структури, найбільший розвиток здобув на теренах західної України.

Саме в західних регіонах України молодіжний рух охопив українських учнів і студентів усіх середніх та старших шкіл. Проте її масштабний розвиток як складного суспільно-політичного явища відбулося лише на зламі XIX–XX ст. Тоді внутрішній розвиток українського молодіжного руху пройшов складний шлях, через зміни в міжнародному співтоваристві, та й взагалі політичному житті українського народу, житті тих країни, до складу яких входили ті чи інші українські землі. Оскільки, саме в цей період тут утворилася густа мережа політичних, культурно-освітніх і економічних організацій, діяльність яких відіграла важливу роль у формуванні національної свідомості.

На території Західної України майже всі молодіжні організації орієнтуються на діяльність діючих там політичних партій чи громадських об'єднань. Найбільшими організаціями були “Сокіл”, “Січ” і “Луг” [4]. Багато західних українців, полонених або евакуйованих до Наддніпрянської України в 1914-1915 років, брали активну участь у козацькому відродженні.

Протягом 1860 – 1880-х роках під впливом наддніпрянського українського національного руху в Галичині виник народницький напрям,

що охоплює в основному представників студентської молоді, створивши товариство “Січ” у 1861 році. Молоде покоління було захоплене славною історією козацтва, учасники організації одягали традицій одяг козаків: козацькі шапки, вишиванки, шаровари та співали козацьких пісень. Збирались та вивчали історичні праці на тему козацтва Т. Шевченка, П. Куліша та М. Костомарова. Пізніше подібні товариства виникли у Відні та на Буковині.

У 1900 році з’являється фізкультурно-спортивна організація “Січ” під впливом козацької ідеології на визвольний рух Західної України. Емблема гурту – темно-червона стрічка, прапор – підкреслює його зв’язок із козацтвом. Посади організації також носять імена козаків. Головним завданням Українського січового союзу є патріотичне виховання на історичних традиціях козацтва. Коли у 1913 році була створена група стрільців “Січ”, її члени стали називатися січовими стрільцями.

Організація офіційно називається пожежно-гімнастичне товариство “Січ”. К. Трильовський являється ініціатором і натхненником січовиків, враховуючи цілі “Січі”, зробив висновок, що пожежництво є дуже корисним селянам, бо ті, хто може врятувати господарство селян у пожежах завжди будуть мати попит, тим самим маючи інтерес у селянської молоді, молодих господарів.

Велике значення для розвитку ідей “Січі” відігравали періодичні видання та альманахи – газети “Громадський голос”, “Січові вісті”, “Запорожець” та календар “Отаман”, видавцем, редактором був Кирило Трильовський.

“Просвіта” хоч і частково, але все ж таки допомагала у поширенні ідей “Січі”, публікуючи роботи українських письменників про славу історію, адже пожежно-гімнастичне товариство складалося на основі відновлення традицій українського козацтва. Таким чином, “Просвіта”

спонукала до відродження козацького духу серед українського народу [51, с. 710-721].

Слід відзначити, що товариство “Січ” мало вагомий внесок у розвиток громадсько-просвітницького руху українського молодого покоління, ставши воістину унікальним явищем. За словами Юрія Липи, на початку ХХ ст. “колективна культура тіла виявляється в кількох формах організації: близькій до загальноєвропейської – “Пласт”, близькій до загальнослов’янської – “Сокіл” та особливій українській культурі – “Січ” [37].

Очевидним є те, що “Січ” є найбільш органічним рухом для українців Західної України, адже ґрунтується на глибоких народних традиціях, пронизаних безмежною любов’ю до України та козацтва. Діяльність “Січей” мала надзвичайний внесок у процес національного відродження та об’єднання народу в українських селах Галичини, Буковини та Закарпаття. “Січ” – це форма виховання, яка сприяє національності й патріотизму. Із товариств “Сокіл”, “Січ” і “Пласт” виникли Українські Січові Стрільці, що стали основою Української Галицької Армії.

Польська влада у 1924 році заборонила товариство “Січ”, але через рік за допомогою Української радикальної партії в Галичині засновується фізкультурно-спортивне товариство “Луг”, організатором виступав Р. Дашкевич.

Головною метою було виховання національного патріотизму української молоді та підготовка її до боротьби за свободу України. Організаційна структура “Лугу” формувалася з трьох рівнів: центрального управління у Львові, обласних та місцевих громадських осередків. Члени напіввійськової організації “Луг” приймають активну участь з військової підготовки, наприклад, польове навчання, стрільба тощо, та керує розвитком українського молодіжного спорту. Протягом 20-30-х років під впливом “Лугу” розвивається спортивне та культурне життя української

молоді. За ініціативою організації та під її керівництвом по всій Галичині організовувалися різноманітні спортивні свята, ставилися вистави та концерти, виступали з промовами. “Луг” – одна з наймасовіших молодіжних організацій, що існували на Західній Україні. У 1939 р. існувало 805 місцевих центрів, що налічували близько 50 тис. членів. У 1935-1939 рр. “Луг” видавав у Львові журнал “Вісті з Лугу”, редакторами були Р. Дашкевич, О. Федорчак, А. Курдилик. Як тільки у 1939 році прийшла радянська влада на західноукраїнські землі, діяльність “Лугу” заборонили.

Мали також молодіжні організації й найбільші громадські такі як: товариство “Просвіта”, наукове товариство ім. Т. Шевченка (до 1892 р. літературне об’єднання ім. Т. Шевченка), яке формувало погляди галицької молоді, започаткувало перші політичну партію “Народна Рада” (1885 р.), яка орієнтувалась на участь у своїй справі молоді як творців майбутнього української держави. У 1930 р. на території Західної України діяло 262 таких молодіжних організацій.

“Пласт” є невід’ємною частиною всесвітнього скаутського руху, ідейним та організаційним засадам якого надано національного змісту. Петро Франко, Івано Чимора та Олександр Тисовський заснували організацію українських скаутів “Пласт” у 1911 році, з метою всебічного патріотичного та національного виховання для розвитку моральних, духовних і фізичних якостей юнаків і дівчат. Назва дитячо-юнацької організації “Пласт” походить від козаків-розвідників Запоріжжя. У 1912 р. формально було створено організацію української молоді “Пласт”, подібна до скаутингу, але сповнена українського змісту й пристосована до потреб українського народу. Його члени були залучені до січової стрільби [31]. Не дивлячись на те, що їх діяльність базувалася на основах скаутингу та традиціях українського козацтва, вони, все ж таки, намагалися триматися

осторонь політики, але національні ідеї залишалися їм притаманними, особливо ідея національного відродження та незалежності.

Гаслом пластунів стали такі слова, як “сильний”, “красно”, “обережно”, “бистро” (СКОБ!, скорочення від поширеної в Україні назви орла). Символом Пласту є тризуб, переплетений з білою лілією, символом всесвітнього руху скаутів.

У першій половині ХХ століття пластовий рух набув неабиякого рзмаху, об'єднавши тисячі українських дівчат і хлопців. Книга О. Тисовського “Життя в Пласті” 1921 року мала великий вплив до такої активізації руху, але й не слід забувати про сумлінну працю самих пластунів. Проте до 1920 року радянською владою було ліквідовано українські пластові організації у східній та центральній Україні, а до 1930 року польський уряд також оголосив їх заборонив у Галичині, такі дії влади змусили “Пласт” перевести свою діяльність у підпільну форму.

З 1945 року пластовий рух міг існувати лише в еміграції, будучи у Канаді, Сполучених Штатах, Великій Британії, Австралії, Аргентині, Німеччині, Франції та Бельгії. З 1954 року була створена об'єднавча Конференція українських пластових організацій.

Український пластовий рух відроджується з кінця 1980-х років і сьогодні це юридично зареєстрована дитячо-юнацька організація зі зрозумілою та ефективною системою виховання, яка дає змогу розвивати в молоді якості відповідальності, розуміння та повага до інших, повага до національної культури та предків, патріотизм, екологічна свідомість, прагнення до миру та справедливості.

За галицької громадської активності у 1894 році за участі Василя Нагірного у Львові було створено перший національний гурток молоді “Сокіл” на зразок чеського “Соколу”, під гаслом культурно-освітнього і фізичного виховання змогла залучити велику кількість галицької молоді. Слід зазначити, що створення цієї молодіжної організації було за

ініціативою Української національно-демократичної партії. Головною метою був розвиток у спорті, проводились походи по своєму краю, табірні умови виховання фізично розвиненої особистості з високим ступенем національної свідомості та гідності [4].

Товариство “Сокіл” має право – лев на блакитному полі, державний гімн – “Сокіл, соколе, вставай» авторства” і гасло – “Всі Вперед – разом”, “В здоровому тілі – здоровий дух”, “Де сила – є воля” [9].

Система освіти гуртку “Сокіл” заохочує українців своїм гармонійним поєднанням демократії, духовності та тілесності, сприяє національному самовдосконаленню. Діяльністю українського “Соколу” цікавилися львівські студенти, ремісники та молода українська інтелігенція. Науковець М. Грушевський писав: “у сфері освіти й організації народу нечуваний розвиток читальні “Просвіти” й гімнастичних товариств, так званих “Січей” і “Соколів” пробудив у них жагу до знань і інстинкт освіти, організованості та солідарності”.

Варто зазначити, що заклик “Соколів” до боротьби за українську соборність на початку своєї діяльності не був розвиненим серед сільського населення, причиною слугувала не сприйнятність самої назви. Дослідник М. Гуванюк зауважує: “..найбільшу недовіру, а навіть ворожнечу наші селяни живлять до польського “Сокола”... Тому селяни сприймають слово “Сокіл” як щось польське...” [19, с. 67]. Одним із перших сокільських осередків на селі була сільська пожежна частина “Сокіл” у селі Купчинці Тернопільської області. Потім, до 1913 р. на селі діяло вже 600 “Соколів”, які, крім пожежно-руханкової роботи ввели і культурно-освітню діяльність. Для того, щоб залучити все населення українських сіл до заняття спортом, у 1902 році було засновано “жіночий руханковий відділ”.

Тож, набувши масового характеру в Україні на початку ХХ століття організація “Сокіл” закликає до фізичного, духовного та культурного розвитку своїх членів. Тому не дивно, що ці гімнастичні та спортивні

сокільські гуртки стали центром військових формувань нації, а напередодні та під час Першої світової війни стали до захисту інтересів нації.

З 1909 р. львівський “Сокіл” був осередком сокільського руху краю, який називався “Сокіл-Батько”. Його рішення і постанови обов'язкові для всіх осередків “Сокола” і “Січі”. Вони повинні були звітувати перед “Сокіл-Батько”, виконувати отримані накази і вказівки. Зв'язуючою ланкою між “Батьком Соколом” і периферійними частинами є обласна та окружна старшина [46, с. 22].

У часи Першої світової війни український “Сокіл” із січовим та пластовим рухом Східної Галичини організували полк Українських січових стрільців. Учні “Сокола” були центром першої сучасної державної військової формації, яка після значної перерви у визвольній боротьбі відродила традицію козацтва у збройній боротьбі за національні ідеї, згуртувала. у своїх лавах проукраїнських осіб, збагачуючи їх новими духовними та політичними цінностями.

У підсумку, можна сказати, що в нашому суспільстві визріла потреба в молодіжних організаціях, оскільки вони є невід'ємною частиною будь-якої демократичної суспільної системи. Козацький ідеал та ідея соборності української землі є частиною національної ідеї. Українська молодь, яка була вихідцями з цих товариств мала значний внесок у розвитку української політичної думки та становленні національної свідомості. Саме вихованці таких гуртків як “Січ”, “Луг”, “Сокіл”, “Пласт” становили ядро легіону Українських січових стрільців, були учасниками розбудови Західноукраїнської народної республіки (ЗУНР), діяли в Українській військовій організації (УВО), а потім і в Українській повстанській армії (УПА), діяльність яких мала величезне значення для подальшого перебігу національного розвитку українського суспільства.

Висновки до 2 розділу

Проблематика козацького минулого, мабуть, найчисленніша тема за кількістю видань, досліджень, монографій в усій історії України. Адже козаки відігравали провідну роль в ході історичного плину часу України в період XV–XX ст. Таким чином формується український козацький міф, який є своєрідним синтезом.

Таким чином тема козацького минулого мало неабиякий вплив на свідомість та формування української ідентичності інтелектуалів періоду XIX – початок XX століть. Тож, було досліджено сфери впливу козащини, а саме: наукова діяльність, художня література, образотворче та музичне мистецтва, а також вплив на суспільно-політичне життя юних українців, зокрема висвітлено діяльність молодіжних рухів переважно на теренах Західної України. Певним висновком варто зазначити, що найбільший відбиток козацький міф наніс на українську літературу.

ВИСНОВКИ

На основі опрацьованих джерел та наукової літератури з теми кваліфікаційної роботи ми дійшли наступних висновків.

Незважаючи на наявні ґрунтовні дослідження дана тема потребує подальшого вивчення через залучення широкого масиву інформації з наукової та художньої літератури, робіт музичного та образотворчого мистецтва.

Джерельну базу дослідження складає комплекс джерел, розподілених за видами на писемні, зображальні та аудіальні. Абсолютна більшість джерел даної кваліфікаційної роботи відноситься до писемних. Мета і завдання кваліфікаційної роботи визначили комплекс методів, в основу яких покладені основні принципи наукового пізнання: історизму, об'єктивності, системності та всебічності. Вони стали базою для використання загальнонаукових (аналіз, синтез, історичний та логічний), спеціально-історичних (джерелознавчий, проблемно-історичний) та конкретно-історичних методів, які дозволили комплексно та узагальнено висвітлити проблему впливу “козацького минулого” на процес становлення національної ідентичності українського суспільства XIX – початку XX ст..

У роботі ми дослідили формування української ідентичності періоду XIX – початку XX століття. Інструментом та результатом дослідження виступають твори та роботи української інтелігенції у різних сферах: науковій та художній літературі, музичному та образотворчому мистецтві, а також діяльність молодіжних рухів у суспільно-політичній сфері життя українців періоду XIX – початку XX століття.

Ідентичність країни є вирішальною основою її цивілізаційного образу, її соціокультурного статусу, її зовнішньої та внутрішньої політики. Українська ідентичність, українство – це історично сформована система адаптаційно-еволюційних символів і атрибутів, що відрізняють українців, українські спільноти та українську культуру від інших подібних об'єктів.

Як велика соціальна група, українці інституційно сформовані своєю етнічною приналежністю, культурою, мистецтвом, громадянською політикою та іншими формами українства. Феномен козацтва полягає саме у формуванні унікального світогляду та світосприйняття в українській історії, що змінило менталітет майбутніх поколінь.

З'ясовано, що проблематика козацького минулого, мабуть, найчисленніша тема за кількістю видань, досліджень, монографій в усій історії України. Адже козаки відігравали провідну роль в ході історичного плину часу України в період XV–XX ст. Таким чином формується український козацький міф, який є своєрідним синтезом.

Доведено, що козацька героїка мала шалену популярність у всій сфері української культури. У науковій літературі до козацької минувшини доторкались такі науковці і дослідники як Микола Костомаров, Володимир Антонович, Дмитро Яворницький, Микола Маркевич, Михайло Грушевський, Михайло Максимович, Дмитро Бантиш-Каменський. Не слід забувати про історичний трактат невідомого автора “Історія русів”, яка мала величезний вплив на інтелектуальну еліту не тільки України, а й закордонних митців. Встановлено, що автори художніх творів також не були байдужими до світового феномену козацтва. У сфері образотворчого мистецтва періоду XIX – початку XX століття козацька тема проявляється у роботах багатьох художників, визначним митцем є Тарас Шевченко, який у багатьох техніках зображав козацьку історію.

Козацький героїзм і кобзарська музика мали потужний вплив на професійну творчість композиторів, наприклад, С. Гулака-Артемовського та Миколи Лисенка.

Показано, що українська молодь продовжувала різні форми і традиції козацької діяльності. Молодіжні організації ґрунтувалися на глибоких народних традиціях, пронизаних безмежною любов'ю до України та

козацтва. Діяльність таких товариств мала надзвичайний внесок у процес національного відродження та об'єднання народу в українських селах.

Таким чином, проаналізувавши роботи української культури XIX – початку XX ст., слід зазначити, що козацька проблематика стала однією з найпопулярніших серед української інтелектуальної еліти – доповіді, конференції, монографії, романи, поеми, вірші, виставки, опери тощо. Таким чином, історія козацтва є однією з найбільш вивчених, і вчені продовжують досліджувати питання духовного та політичного характеру, проводячи історико-філософський та етнопсихологічний аналізи теми. Причиною такого великого інтересу до теми козацтва є новітні філософські концепції, особливо роздуми про те, як формується “національний характер”.

СПИСОК ВИКОРИСТАНИХ ДЖЕРЕЛ ТА ЛІТЕРАТУРИ

1. Андерсон Б. Уявлені спільноти. Міркування щодо походження й поширення націоналізму. Київ, 2001. 276 с.
2. Anderson C. When in Doubt, Use Proxies: Attitudes toward Domestic Politics and Support for Integratio : Comparative Political Studies. 1998. Is. 3. №15. P. 569 – 601.
3. Андрусів С. М. Модус національної ідентичності: Львівський текст 30-х рр. ХХ ст. Львів, 2000. 340 с.
4. Андрухів І. О. Західноукраїнські молодіжні товариства “Сокіл”, “Січ”, “Пласт”, “Луг”. Івано-Франківськ, 1992. 114 с.
5. Антонович В. Бесіди про козацькі часи. Дніпро, 1991. 143 с.
6. Архімович Л., Гордійчук М. Микола Лисенко: життя та творчість. Київ, 1992. 256 с.
7. Бантыш-Каменский Д. Н. История Малой России от водворения славян в сей стране до уничтожения гетьманства. Ч. 1. Москва, 1830. 462 с.
8. Батій Я. О. Україна. Славетні гетьмани та інші видатні постаті козацької доби. Харків, 2010. 128 с.
9. Бережинський В. Сокіл-Батько спортивно-руханкове товариство товариство у Львові /за ред. І. Гургула. *Альманах 1895 – 1995*. Львів. 1996. 268 с.
- 10.Болебрух А. Г. История и художественная литература: к специфике социальной рецепции. *Гуманітарний журнал*. 2011. № 2. С. 17 - 19.
- 11.Gerus O. W. Manifestation of the Cossack idea in modern Ukrainian history: the Cossack legacy and its impact : №1–2, 1982. P. 22 – 39.
- 12.Гоголь Н. Объявление об издании истории Малороссии. *Полное собр. соч.* Т. 8. Москва, 1952. 683 с.
- 13.Гоголь Н. Тарас Бульба. *Там само*. Т. 2. С. 287–347.

14. Grabowicz G. Three Perspectives on the Cossack Past: Gogol', Ševčenko, Kuliš : Harvard Ukrainian studies. Vol. V (2). 1981. P. 194.
15. Грицак Я. Нариси історії України: формування модерної української нації XIX–XX ст. : навч. посібник. Київ, 1996. 360 с.
16. Грушевський М. С. Історія України-Руси. Т. 1: До початку XI віку. Львів, 1898. 495 с.
17. Грушевський М. С. Культурно-національний рух на Україні в XVI – XVII віці. *Духовна Україна*. Київ, 1996. 229 с.
18. Грушевський, М. Звичайна схема “руської” історії й справи раціонального укладу історії східного слов'янства. *Вивід прав України*. Київ, 1991. С.10-18.
19. Гуйванюк М. Українське сокільництво. Чернівці, 2009. 67 с.
20. Гуржій О. І., Чухліб Т. В. Історія козацтва. Держава – військо – битви. Київ, 2011. 464 с.
21. Драгоманів М. Листи на Наддніпрянську Україну. Київ, 1917. 13 с.
22. Замлинський В. Микола Костомаров: Історія України в особах XIX – XX ст. Київ, 1995. 479 с.
23. Історія Русів. *Довідник з історії України : посіб.* / заг. ред.: І. З. Підкова, Р. М. Шуста ; упоряд. І. З. Підкова. – 2-ге вид. К., 2002. 160 с.
24. Історія Русовь или Малой Россіи. Сочиненіе Георгія Конискаго, Архієпископа Белорускаго. М., 1846. 314 с.
25. Історія української літератури XIX століття: Кн. 2 : підручник / за ред. М. Жулинського. Київ, 2006. 712 с.
26. Каманін І. М. Наукові та літературні твори Гоголя. Київ, 1992. С. 42-44.
27. Карлюк П. Козацька міфологія України. Творці та епігони. Харків, 2016. 400 с.
28. Касьянов Г. Теорії нації та націоналізму. Київ, 1999. 352 с.

29. Корж-Усенко Л.В. Козацька педагогіка: досвід, реалії, перспективи. *Педагогічні науки: теорія, історія, інноваційні технології*. Суми, 2014. С. 237-245.
30. Корній Л. Історія української музики: у 3 ч. Ч. 3: ХІХ ст. Київ – Нью-Йорк, 2001. 254 с.
31. Короткий нарис з історії Пласту. Нью-Йорк. 1990. С. 9–15.
32. «Книга буття українського народу» або «Закон Божий» : *Енциклопедія історії України*: Т. 4 Кирило Мефодіївське товариство: У 3 т. К.: Наук. думка. 1990. С. 152–169.
33. Костомаров Н. Малороссийский гетман Зиновий-Богдан Хмельницкий. Київ, 2005. 88 с.
34. Кравченко В. В. Рукописна «История Малой России» Д. М. Бантиша-Каменського. *Київська старовина*. Київ, 1992. С. 65–67.
35. Куліш П. Потомки українського гайдамацтва. *Куліш П. Твори*. У 2-х тт. Київ, 1994.; Т. 1. 233 с.
36. Козацтво українське в образотворчому мистецтві : *Енциклопедія історії України*. Т.4 Київ, 2007. С. 410–418.
37. Липа, Ю. Призначення України. Львів, 1992. 103 с.
38. Магочій П-Р. Україна. Історія її земель та народів. Пер. з англ. Ужгород, 2017. 812 с.
39. Максимович М. О поэме Пушкина «Полтава» в историческом отношении. *Атеней : Журнал наук, искусств и изящной словесности* 1829. № 6. С. 507–515.
40. Маркевич А. Борьба запорожского кошевого П. И. Калнышевского с гайдамаками. *Записки Одесского общества истории и древностей*. 1897. Т. 20. С.45–47.
41. Маркевич М. Історія Малої Росії. Москва, 1842. Т. 2. 692 с.
42. Мицик Ю., Плохій С. Як козаки Україну боронили. Київ, 2018. 367 с.

43. Науменко В. Памяти Н. И. Костомарова. *Киевская старина*. 1885. С. 5–29.
44. Николишин Д. Андрій Чайковський : Ювілейний реферат. Коломия, 1929. 26 с.
45. Субтельний О. Україна: Історія. Пер. з англ. В. Звинянський. Київ, 1994. 201 с.
46. Петрова В. Організація і діяльність українського товариства «Сокіл-Батько» (1894-1914 рр.). *Наукові записки Львівського історичного музею*. Вип. VI. Ч. 2. Львів, 1997. С. 21–33.
47. Плазова Т. І. Західноукраїнський молодіжний рух в 1894-1939 роках. *Науковий вісник Львівського національного університету*. Львів. С. 411–418.
48. Плохій С. Козацький міф. Харків, 2018. 400 с.
49. Потапенко Я. Козацтво в структурі історіософських уявлень Т. Шевченка: культурологічний аналіз. *Шевченкознавчі студії: збірник наукових праць*. 2008. Вип. 10. С. 45–48.
50. Про кількість та склад населення України за підсумками Всеукраїнського перепису населення 2001 року. URL: <http://2001.ukrcensus.gov.ua/results/general/nationality>
51. Про співпрацю «Просвіти» з галицькими парамілітарними організаціями. *Marpatundi : збірник наукових праць на пошану Ярослава Дашкевича з нагоди його 70-річчя*. Львів; Київ; Нью-Йорк, 1996. С. 710-721.
52. Пушкирев Л. Н. Классификация русских письменных источников по отечественной истории. Москва, 1975. 282 с.
53. Рылеев К. Ф. Войнаровский. *Рылеев К. Ф. Полное собр. соч.* Москва, 1934. С. 213-214.

- 54.Сергеева, О. Роль этнокультурной и социокультурной маргинальности в трансформации цивилизационных систем. *Общественные науки и современность*. 2002. № 5. С.104–114.
- 55.Сорокин, П. Основные черты русской нации в двадцатом столетии. *О России и русской философской культуре. Философы русского послеоктябрьского зарубежья*. Москва, 1990. 468 с.
- 56.Старицкий М. К биографии Н. В. Лысенко. *Лисенко у спогадах сучасників*. У 2-х тт. / Упоряд. Р. Пилипчук. Київ, 2003. С. 11–39.
- 57.Степико М. Т. Українська ідентичність: феномен і засади формування. Київ, 2011. 336 с.
- 58.Франко І. Ювілей Івана Левицького (Нечуя). *Франко І. Зібрання творів*. Київ, 1982. Т. 35. С. 370–376.
- 59.Чабаненко В.А. Українське козацтво і музичне та вокальне мистецтво : Мала енциклопедія / Редкол.: Турченко Ф.Г. та ін. Запоріжжя, 2002. С. 227–231.
- 60.Чайковський А. Запорожжя: Історична довідка. *Чайковський А. Сагайдачний* : іст. роман у 3-х кн. Київ; Дніпро, 1990. С. 517–547.
- 61.Шаталов Д. В. Українське козацтво у суспільній думці другої половини XVIII першої половини XIX ст. : дис. канд. іст. наук : 07.00.01 / ДНУ імені Олеся Гончара. Дніпро, 2015. 237 с.
- 62.Шевчук В. Нерозгадані таємниці «Історії Русів». Київ, 1991. С. 5–28.
- 63.Шнаппер Д. Спільнота громадян. Про модерну концепцію нації. Харків, 2007. 223 с.
- 64.Щербак В. Українське козацтво: формування соціального стану. Друга половина XV – середина XVII ст. Київ, 2000. 300 с.
- 65.Эварницкий Д. Иван Дмитриевич Сирко, славный кошевой атаман Войска Запорожских Низовых казаков. СПб : Типография И. Н. Скороходова, 1894. 162 с.

66. Яворницький Д. І. Історія запорозьких козаків : у 3 т. / відп. ред. П. С. Сохань. Київ, Т. 1. 1990. 592 с.; Т. 2. 1990. 560 с.; Т. 3. 1991. 560 с.

ДОДАТКИ

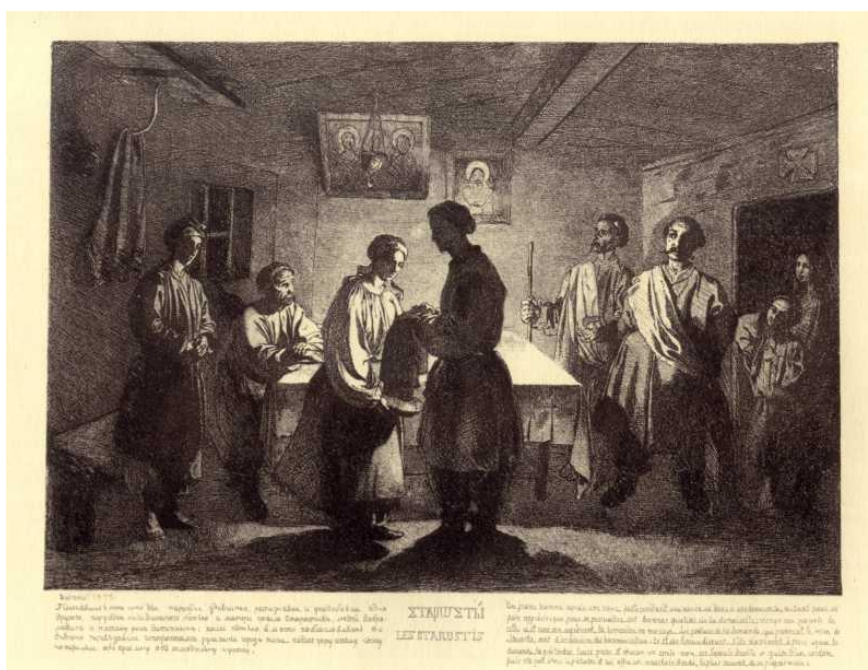
Додаток А

Т. Г. Шевченко “Дари в Чигирині”, у серії офортів "Живописна Україна", 1844 р.

Додаток Б.

Т. Г. Шевченко “Старости”, у серії офортів "Живописна Україна", 1844 р.

Додаток В.

Т. Г. Шевченко “Судна рада”, у серії офортів "Живописна Україна", 1844 р.

Додаток Г.

Т. Г. Шевченко “Казка”, у серії офортів "Живописна Україна", 1844 р.

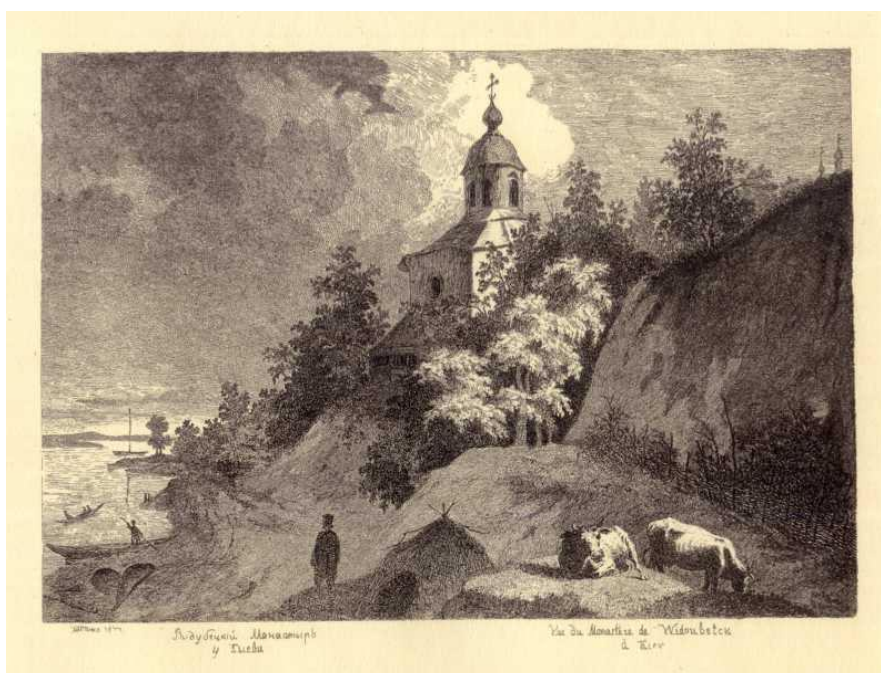
Додаток Г.

Т. Г. Шевченко “У Києві”, у серії офортиів "Живописна Україна",
1844 р.

Додаток Д.

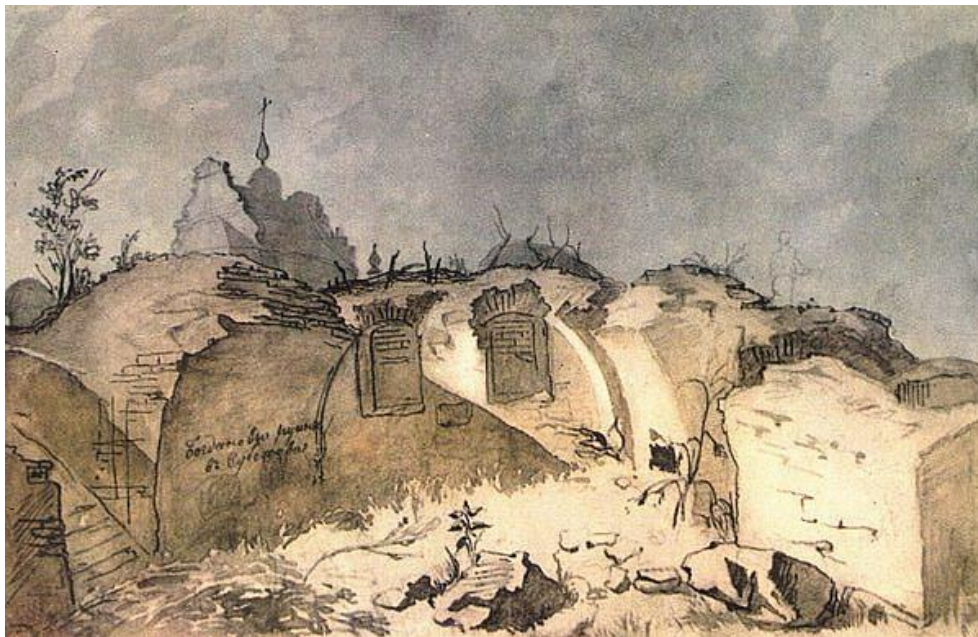
Т. Г. Шевченко “Видубський монастир у Києві”, у серії офортиів
"Живописна Україна", 1844 р.

Додаток Е.

Т. Г. Шевченко “Богданові руїни в Суботові“, 1845 р.

Додаток Є.

Т. Г. Шевченко “Богданова церква в Суботові”, 1845 р.

Додаток Ж.

Т. Г. Шевченко "Будинок І. П. Котляревського в Полтаві", 1845 р.

Додаток З.

Т. Г. Шевченко "Мотрин монастир", 1845 р.

Додаток II.

Т. Г. Шевченко "Чумаки серед могил", 1846 р.

Додаток I.

Т. Г. Шевченко "Коло Седнева", 1846 р.

Додаток І.

О. Сластіона "Проводи на Січ", 1898 р.

Додаток ІІ.

Ф. Красицький "Гість із Запоріжжя", 1901 р.

Додаток К.

М. Пимоненка "В похід", 1902 р.

Додаток Л.

С. Васильківського "Козаки в степу", 1890-1900 р.

Додаток М.

О. Мурашка "Похорон кошового", 1900 р.

Додаток Н.

М. Івасюк "Вїзд Б. Хмельницького в Київ".

Додаток О.

І. Рєпіна "Запорожці пишуть листа турецькому султану", 1880 – 91 рр.

Додаток П.

М. Микешин, пам'ятник Б. Хмельницькому в Києві, 1888 р.

